

Blokada stolačkog garnizona i razbijanje kolaboracionista

(avgust - septembar 1944)

Kako se sniježničko-trusinska operacija »Sunčanica« - Unternehmen »Zounenstich« - ocjenivala u Komandi njemačke 369. legionarske divizije, pokrenute i okončane jula 1944, da li su se i njeni pukovi, poput bataljona 7. SS-dobrovoljačke brdske divizije »Princ Eugen«, koja im je i prepustila vrelo hercegovačko podneblje i »stalnu načelnu zapovijest« o »ophođenju sa četnicima«, prema svojim bradatim saveznicima odnosili »kao sa saborcima, drugarski, sa poštovanjem«, bez nedostojnog udvaranja, kako im je naloženo, uz upozorenje da je legionarima »jedina baza za saradnju zajednička borba protiv komunizma«, kakve je pouke ponio iz svoje komande odlazeći iz Mostara, general-lajtnant Fric Najdhold, komandant 369. divizije, saopštavao je svoje odgovore i svoja saznanja u zatvorskoj ćeliji Vojnog suda beogradskog garnizona 3. maja 1946.¹⁴⁸⁾ Hercegovačko ratno poprište upamtio je veoma upečatljivo i objašnjenja o svemu što se događalo nije mu bilo osobito teško izložiti.

Pohod na »partizanski centrum (Hochburg) istočno od Stoca, južno od Nevesinja i dalje u jugoistočnom pravcu« radi »oslobođenja« jedinog »puta dovoza od Mostara do Dubrovnika, kao god i željezničke pruge Mostar - Trebinje«, stalno prekidani od vojnih odreda iz tog »partizanskog centruma«, zakočen »teškim gubicima i porazima koje su partizani zadali nevesinjskoj borbenoj grupi«, okončao se na polaznim položajima, pa otuda i generalova ocjena da je vojska iz garnizona gotovo uludo pokrenuta: »Neuspjeh za ovu operaciju nalazi se s jedne strane u borbenoj snazi partizana kao i u teškom terenu, a s druge strane u činjenici da su četnici popustili i da su se neki odredi divizije ustručavali da i dalje vode borbe skupa sa četnicima... Postignuti su bili, doduše, mjesni uspjesi, ali čišćenje prostora nije uspjelo. Sa 25. julom bila je operacija zaustavljena, Gacko napušteno, ostale formacije vraćene na njihova stara posadna mjesta...¹⁴⁹⁾

¹⁴⁸⁾ Vojnoistorijski institut (VII), Njemačka arhiva, k. 10, f. 1. a, dok. 6, Zapisnik saslušanja Frica Najdholda sačinjen u Vojnom sudu beogradskog garnizona.

¹⁴⁹⁾ Prilikom saslušanja generala Frica Najdholda, govorio je i o tome da je njegova divizija nosila oznaku 369-te (hrvatske) pješadijske divizije i da je »uslijed crteža koji se nalazio na svim vozilima (crveni đavo) dobila divizija u ustima naroda i u redovima divizije nadimak 'vražija divizija', ali da se zvanično divizija nije nikad tako nazivala ili označavala«. Zatim, kako je 1. bataljon 370. puka otkazao poslušnost, jer vojnici, mobilisani sa teritorije NDH, nisu htjeli da sarađuju sa četnicima i da se zajedno s njima bore protiv partizana, da su trojica »kolovođa« bili i osuđeni na smrt, ali da ih je on spasio strijeljanja.

Provlačenje legionara od Stoca za Bileću nebranjenim pravcem

Njemačke jedinice su ponovo, bez odmora, pokrenute u nove borbe. Pripremao ih je neposredno i general Vajks, komandant Jugoistoka, koji je početkom avgusta stigao i u Mostar. Prikupljene su legionarske snage, četničke komande su podstaknute novim sanducima municije i drugim obećanjima, djelimično su konsolidovane domobransko-ustaške jedinice i, već početkom avgusta, neprijatelj je počeo da koncentriše svoje snage u Trebinju dovlačeći ih iz rejona Ljubuški - Vrgorac i Slano - Orašac. U Trebinje je sa tih područja stiglo oko 700 njemačkih vojnika i nekoliko topova, iz Mostara oko 200 vojnika sa motorizacijom, a 2. avgusta je sa sektora Biograda i Trusine ka Hrgudu i Stocu krenulo 600 vojnika.^{150'} Dočekao ih je Izviđački vod 13. brigade i, poslije kraće borbe, izviđači su se povukli i dvije neprijateljeve kolone prenočile su u širem području Dabrice.

Sutradan su se »vražijaci«, uz artiljerijsku podršku, sudarili sa 3. i 4. bataljonom 13. brigade. Borba je vođena cio dan. Predveče su uspjeli prodrijeti na Hrgud, ali se tu, ipak, nisu mogli zadržati. Idućeg dana, gonjeni bataljonima, stjerani su u Stolac, gdje su odvuikli poginule i ranjene, ostavljajući na položajima dva poginula vojnika. U borbi na Hrgudu poginuli su borci 3. bataljona Branko Kajgo, Luka Grbo i Ljubo Samarđić, dok je ranjeno pet boraca.^{151'}

S druge strane Stoca, na njegovim južnim prilazima, četnici su u selu Poplatu zatvorili nekoliko saradnika narodnooslobodilačkog pokreta i kuće im popalili. Bila je to njihova represalija zbog napada bataljona »Marko Mihić« Južnohercegovačkog NOP odreda na četnike u Poplatu, kada je i 13. brigada trebalo da napada na tu četničku grupaciju, ali do tog sadejstva nije došlo jer su njena dva bataljona vodila borbu sa legionarima na drugoj strani Stoca.^{152'}

Tih dana, dok je Brigada držala položaje na liniji Hrgud - Drvenica - Kubaš, održavala vezu sa 12. brigadom i Odredom, razvijala izviđačku i obavještajnu djelatnost, odnosno izvršavala svoj osnovni zadatak - odbranu oslobođene teritorije na opštim pravcima Blagaj - Dubrava - Dabar, Stolac - Dabar, Ljubinje - Dabar, kao i dejstva na komunikacijama Stolac - Ljubinje i Stolac - Domanovići - Mostar, držeći tako stolački legionarski garnizon u široj blokadi, Štab 29. divizije je narednjem od 8. avgusta obavijestio brigade da neprijatelj najvjerovatnije namjerava, s obzirom na koncentraciju njemačkih jedinica u Trebinju, da oslobodi i osposobi za saobraćaj komunikaciju Nikšić - Trebinje i da dijelove 29. divizije i Primorske udarne grupe odbaci što dalje sjeverno od te komunikacije, kao i da osposobi za saobraćaj i komunikaciju Stolac - Ljubinje - Trebinje. Zbog toga je i naredio 13. brigadi da i dalje ostane na svojim položajima, da održava najtješnju vezu sa Južnohercegovačkim odredom i potpomogne njegove bataljone, uz upozo-

ri VII, ANOP, k. 1143 A, f. dok. 3.

^{151>} VII, ANOP, kut. 1143, f. 13, dok. 1.

^{152>} VII, ANOP k. 1718, f. 3, dok. 14.

renje da Brigadu »za sada ne može pojačati«, jer je »glavno težište borbe na pravcu Trebinje - Viluse - Velimlje«. ^{153'}

Dva dana ranije, u noći između 5. i 6. avgusta oko ponoći, neprijatelj je iz Stoca napao u više kolona i uz pomoć četnika glavninu 13. brigade na sektoru Vlahovići - Žegulja. S tim snagama se i ovog puta prvi sukobio brigadni Izviđački vod kod Poplata i osujetio iznenadni napad. Više od 500 neprijateljevih vojnika, koji su bili odbačeni ka Bitunji i Ubosku, ipak je uz podršku artiljerijske vatre (6 haubica) ovladalo linijom Čulinovo brdo (k. 844) - Drvenica (k. 954) - Duboki do (k. 785). ^{154'}

U protivnapadu 4. bataljona koji je nastupao frontalno, i 3. bataljona, koji se preko Čulinova brda zabacio neprijatelju za leđa, legionari su potisnuti i odbačeni na polazne položaje. Sutradan, 7. avgusta oko 14 časova, legionari su ponovo napali 4. i 1. bataljon na položajima Završje - Čulinovo brdo, gdje ih je i noć zatekla. Zoru, ipak, nisu tu dočekali, jer su ih bataljoni te noći napali i, poslije duže borbe, stjerali u Stolac. U tim borbama poginuli su komandir 1. čete 1. bataljona Omer Livnjak i vodnik 4. bataljona Vasilj Čorlija, pored tri ranjena borca. Neprijatelj je imao oko 20 poginulih i više ranjenih. ^{155'}

Dvije protivničke vojske zastale su na starim položajima i Štab 13. brigade obavijestio je Diviziju da, i pored toga što u tim okolnostima teško »dokučuje« obavještajne podatke, »čaršija u Stocu prenosi da Švabe namjeravaju u ovom poduhvatu čistiti Hrasno - Vlahoviće, dok druge govore da je ovo pokret radi probijanja komunikacijom »Stolac - Ljubinja - Trebinje«, da bi ta druga procjena »mogla biti tačna jer to sudimo po rasporedu neprijatelja pred sami napad«.

Ubrzo se obistinilo da je druga pretpostavka bila, uglavnom, tačna: pokret »vražijaka« od Trusine ka Stocu 2. i 3. avgusta, koji je bio početak neprijateljevog manevra kojim su se željeli probiti preko Stoca i Ljubinja za Bileću (jer to nisu mogli uspjati u operaciji »Sunčanica« pravcem Nevesinje - Bileća), nastavljen je 9. avgusta kada je 700 legionara sa oko 250 konja krenulo nebranjanim pravcem Kapavica - Žrvanj, gdje su se sastali sa četničkim komandantima Mirkom Kovačevićem i Batrićem Bulatovićem i njihovih šezdeset pratilaca, odakle su zajedno krenuli prema Zvijerini, gdje su i zanoćili.

Sutradan su u dvije kolone i u dva pravca produžili ka Bileći i njenom širem području. Tada su se dovlačile jedinice prema Crnoj Gori radi nastavljanja ofanzivnih operacija koje je komandant Jugoistoka pokrenuo pod šifrom »Ribecal« (»Rübezahl« kako bi spriječio prodor jedinica NOVJ u Srbiju, angažujući njemačku 2. oklopnu armiju u operacijama koje su trajale od 12. do 26. avgusta i obuhvatale veći dio Crne Gore, Sandžaka, jugozapadni dio Srbije i jugoistočne Bosne, kao i dio jugoistočne Hercegovine.

Zbornik, tom IV, knj. 28, dok. 37.

„ Zbornik, tom IV, knjiga 28, dok. 33.

¹⁵⁵¹ VII, 1143 A, f. 7, dok. 7/. VII; Zbornik, IV/28, str. 183: U izvještaju Zapovjedništva 6. oružničke pukovnije od 14. avgusta 1944. o njemačkim snagama se kaže, da su u borbi 6. kolovoza kod sela Pocrnje (8 km južno od Stoca) poginula dva njemačka vojnika i tri četnika, a jedan partizan da je pao u zarobljeništvo, odnosno da se toga dana »druga skupina njemačke vojske sukobila sa partizanima kod sela Burmazi (5 km. j. z. od Stoca)«, da je borba trajala do 18 časova i da su partizani protjerani.

Na iznenađenje mnogih, tom prilikom se omladinski rukovodilac brigade Lutvo Džubur zaglio s jednim od njih - Alijom Zvizdićem,¹⁶³ svojim rođakom, a poznavao je i ostale koji su zbog svoje neodlučnosti i drugih okolnosti mobilisani i otpremljeni na vojnu obuku u Austriju, a potom vraćeni na jugoslovensko bojište. Njihovo ispitivanje se završilo obostranom željom da među neprijateljevim bunkerima dokažu svoja politička i moralna opredjeljenja. Alija Zvizdić je svojom izuzetnom hrabrošću, kasnije, postao i komandir čete u 1. bataljonu, a i ostala trojica su u drugim jedinicama, takođe, ispoljili hrabrost i privrženost narodnooslobodilačkom pokretu.

To je i vrijeme kada se većina naroda Hercegovine, naročito od proljeća 1944, okrenula protiv okupatora i njegovih saveznika, pa i u područjima gdje se to manje očekivalo. Tako je i u Gacku trebalo da se održi smotra »slavuja« (novaka, regruta, obveznika), mladića rođenih 1926. godine, ali na prozivku radi odlaska u domobranstvo niko nije došao. To se dogodilo i nekoliko dana kasnije u Mostaru, na smotri vojnih obveznika sa šireg hercegovačkog područja, kada je »vojni izvjestitelj narednik Marinović priredio sve potrebno i novake obavijestio«, ali se ni tada niko od njih nije »po pozivu odazvao«.

Sve to, razumljivo, zabrinulo je ustaško-domobranskog generala Begića, koji je u Gacku »pregledao njemačku posadu, a bio je i u četničkoj komandi na ručku, gdje je priređen banket u čast njemačkih časnika«, kojom prilikom je general primio i ustaškog satnika Džemala Tanovića iz Kule Fazlagića, zapovjednika 3. bojne domobranskog 9. posadnog zdruga, i komandanta četničkog Nevesinjskog korpusa Milorada Popovića.¹⁶⁴

Zajedničke nevolje udruženih neprijatelja, koje su ih još više zahvatile poslije sloma njemačke julske ofanzivne operacije u istočnoj Hercegovini, podstakle su njihove komande da krenu u nove poduhvate na prostranom operacionom području 13. hercegovačke udarne brigade, na prilazima i na terenu »Crvene republike«, posebno oko Stoca i Ljubinja, gdje su se početkom i sredinom avgusta okupile znatne četničke snage. Tako su se u selu Poplatu koncentrisali ostaci Stolačke, Ljubinske i Metkovičke brigade sa četničkim grupama Mirka Kovačevića, Mate Miličevića, Betrića i Trklje, njih oko 800, a sa svojih 100 četnika prošao je prema Nevesinju i kapetan Danilo Salatić, zamjenik četničkog vojvode Petra Bačovića, komandanta četničkih operativnih jedinica za istočnu Bosnu, Hercegovinu i Boku. Koncentracija četnika u Poplatu bila je u neposrednoj vezi sa pristizanjem četničke grupacije na šire područje Nevesinja radi uspostavljanja četničkog »jadranskog mostobrana«, kolaboracionističkog »poduhvata«, čijem će potpunom debaklu jednim dijelom doprinijeti i 13. hercegovačka brigada.

Pripremajući se da terorom i opsjenama »ubijede« seljake da će četnici preuzeti vlast od Nijemaca sve do lijeve obale Neretve i da će uskoro doći velika četnička vojska iz Srbije, a u želji da ispolje svoju snagu, nekoliko stotina četnika raspoređenih u četiri kolone napalo je Južnohercegovački partizanski odred 17. avgusta, upali su u partizansko

¹⁶³ Alija Zvizdić, penzioner, živi u Sarajevu.

¹⁶⁴> VII, Arhiva NDH, kut. 110, f. 6, dok. 2.

Gornje Hrasno, ponešto su i postigli, ali zakratko. Protivnapadom su rastjerani, a u torbi ubijenog komandanta Metkovičke brigade, Mitra Trifkovića, koji je ležao pored četvorice poginulih četnika, nađena je arhiva koja je poslata u Štab 29. divizije.

»Štab četničke brigade Stolac nam je dostavio priloženi dopis, na kojeg smo mi usmeno odgovorili, da ćemo im preko mušice poslati odgovor sa novim Trifkovićima, a da kod nas nema zarobljenika« pisao je Južnohercegovački odred 19. avgusta. naglašavajući da su tražili od 13. brigade da toga dana zajednički napadnu četnike u Ljubinju i Poplatu.¹⁶⁵⁾

Čvršću saradnju sa 13. brigadom zatražio je Odred i zbog toga što su četnici na razne načine uspjeli da pasiviziraju dobar dio naroda ljubinskog sreza, a četnički komandant Mirko Kovačević je mobilisao oko 100 mladića i formirao 1. leteću brigadu četničkog Trebinjskog korpusa.¹⁶⁶⁾

Izgledalo je da do zajedničkih akcija 13. brigade i Odreda nije dolazilo tako često i efikasno, da četnički obavještajni organi pravovremeno obavještavaju o pokretima partizanskih snaga. Ipak je bivalo sve jasnije da su i drugi razlozi usloveli nedovoljnu zajedničku aktivnost Odreda i Brigade protiv četnika, pa je i sâm Štab Odreda, 28. avgusta 1944, obavještavajući Diviziju o prilikama na svom terenu, smatrao za shodno da kaže da su »četnici iskoristili vezivanje naše Divizije za njemačke garnizone, pa su se naročito aktivirali u južnoj Hercegovini, tako da su naše jedinice stalno u borbama«, a zatim da 13. brigada, koja je štitila od Stoca dabarsko područje, ekonomsku bazu Divizije, rijetko može efikasno da interveniše sa našim akcijama, a bila bi potrebna češća intervencija Brigade«. ¹⁶⁷⁾

Dok su, tako, od Stoca prema Ljubinju, Trebinju i Bileći trajala »preganjanja« sa četnicima i »škriparima«, u četvorouglu Mostar - Čapljina i Stolac - Nevesinje, na prostranom platou Dubrava koje je, takođe, bilo šire operacijsko područje 13. brigade, pored manjih rasutih četničkih grupa, između njemačkih garnizona u okolnim gradovima, komunikacije od Mostara do Domanovića i Stoca držalo je oko 200 ustaša i legionara, u Domanovićima oko 150 »totovaca«, kao i muslimanska milicija koja je i okupatoru zadavala sve više briga.¹⁶⁸⁾ Jer, poslije više poraza u borbama jula 1944. koje su imale veoma pozitivnog odraza u svijesti širih sredina na čitavoj toj prostoriji, posebno u Neretljanskoj kotlini, »muslimanske mase naročito su odskočile u pogledu energičnosti u stavu prema okupatoru i njegovim slugama, te se svuda primećuje jača pomoć našoj vojsci, da se »javno govori među Muslimanima da je došlo vrijeme kada svi treba da idu u partizane«, pisao je Štab 13. brigade Diviziji, napominjući i to da se »osjeća poboljšanje i kod Hrvata, bar onog poštenog dijela«, da baš zbog toga »okupator čini krajnje napore u sprovođenju opšte mobilizacije kojoj se malo ko odaziva«, odnosno da je »nastalo opšte utrkivanje policije, agenata i vojske ko će više uhvatiti ljudi«, da je Mostar »naročito ovo ispoljio«, pogotovu po-

¹⁶⁵⁾ Zbornik NOR, IV/28, dok. 73.

¹⁶⁶⁾ Zbornik NOR, IV/28, dok. 64.

J" Zbornik NOR, IV/28, dok. 105.

¹⁶⁸⁾ Zbornik NOR, IV, knj. 28, dok. 54.

slije »zapovjednika skupa oružanih snaga Hum-Dubrave«, kada je uhapšeno više desetina građana, pa i to da Hercegovinom »kruži vijest da Švabe napuštaju ovu prostoriju i da trebaju vlast od Neretve predati četnicima, a preko Neretve ustašama«. ¹⁶⁹¹

Drugi (»Dubravski«) bataljon 13. brigade

Upravo u takvim vojno-političkim prilikama i previranjima među narodom tog dubravskog područja, početkom avgusta 1944. stigao je u svoje selo Bivolje Brdo, usred Dubrave, komandant 1. bataljona 13. brigade Omer Mrgan.

Mitraljezac iz bitaka na Neretvi i Sutjesci, komandir u Mostarskom partizanskom bataljonu, snažni, visoki i plečati ratnik poznat najviše po tome što je svoje mitraljesko odjeljenje i četvu privlačio nadomak neprijateljevih bunkera, razvijajući i prenoseći na svoje borce vještinu i prednost kamufliranog privlačenja, kroz kamenjar, uvjeren da je rodna gruda, ako se dobro zna, da su njene raznolikosti, vrtače i škripine, kamene grede, bijele i oštre i gole stijene, kozje staze, da je to njihovo zemljište ujedno i njihova velika prednost i zaštitnik, najbolji armirani bunker i rovovi u kojima se borci, uz njihove iznenadne noćne napade i prepade iz pozadine, najčešće, dosta sigurno osjećaju i, na osnovu čega se mogu, velikim dijelom, objasniti relativno male žrtve u sudarima brigada i njemačkih jedinica, makar ih podržavale topovske baterije, tenkovi i avioni. Borac, zalegnut iza živca kamena, pa i nevelikog, kržljavog i od koza obrštenog i bodljikavog grma, najviše je osjećao zebnju od minobacačkih granata koje »padaju s neba«, ali se i toj nevolji znalo doskočiti. Tada bi se primakli gotovo nadohvat neprijatelju, zašli bi u prostor u kome se obračun vodio ručnim bombama, borbom prsa u prsa, pa je lična hrabrost odlučivala. Na takva raskršća hrabrosti i vještine ratovanja vodio je komandir i komandant Omer Mrgan svoje borce, i svi su, najčešće s njim u prethodnici, upadali bez osobite zebnje u svaku novu akciju.

Jedno takvo borbena jezgro stiglo je i u Bivolje Brdo, u Mrganovu rodnu kuću, u selo u kojem je ljeta 1941. djelovala partijska ćelija. ¹⁷⁰¹

¹⁶⁹⁾ »Dana 9. kolovoza 1944. u 11,15 sati noći umoren je od podmukle razbojničke ruke u Mostaru, u dvorištu svoga stana general Franjo Šimić, zapovjednik svih operativnih hrvatskih snaga na Srednjem Jadranu«, stoji u izvještaju koji je iz Mostara 11. avgusta 1944. upućen Predsjedništvu vlade u Zagrebu (Vojnoistorijski institut, Arhiva NDH, k. 194, fas. 2, dok. 9/6). Ta »podmukla« ruka koja je ubila generala Šimića je, prema ocjeni partijskog rukovodstva u gradu, djelo Gestapoa, njemačko-ustaške zajedničke akcije, jer i general i mnogi oko njega priželjkivali su, smatralo se, iskrcavanje Engleza na jadranskoj obali i političko konfrontiranje i prestrojavanje mačekovaca kako i se pri kraju rata, ipak, bar nešto ušćarilo od Saveznika. Uz to, mislilo se i o tome da se prilikom iskrcavanja Engleza na obale Jadrana onemoguću četnička odmazda za ustaške pokolje, ali i o tome da se, eventualno, s njima zajedno, uz pomoć Engleza, spriječi Narodnooslobodilačka vojska da nastavi svoje djelo istjerivanja neprijatelja i njegovih pomagača iz zemlje, kao i uništenje fašizma (M. Seferović: »Osobnosti partizanskog Mostara u vrijeme priprema i izvođenja mostarske operacije« časopis »Most«, Mostar, br. 57, april 1985).

¹⁷⁰⁾ u deliji KPJ sela Bivoljeg Brda, bili su Omer i Salko Mrgan, Musair Kebo, sekretar skojevskog aktiva, čiji su otac, hodža, i tri brata nosioci Partizanske spomenice 1941, a brat Harno, poginuo kao politički komesar bataljona na Ivan-sedlu, zatim Meho Čiber Mali i Meho Krpo.

u grupi koja je stigla iz 13. brigade u Dubrave bili su i politički komesari Mustafa Grabovac i Hasan Beribak, bataljonski referent saniteta Raska Elezovića, intendant Salko Mustafić i komandir Huso Kreso, borci koji su »preturili« mnoge dramatične okršaje, zalijećivali rane i ponovo se vraćali među bombaška i mitraljeska odjeljenja, poput Mustafe Grabovca, bravara i člana KPJ od 1938, mitraljesca u neposrednoj odbрани Centralne bolnice na Sutjesci, odakle se vratio teško ranjen i, u okupiranom Mostaru, dočekan i operisan od studenta medicine Alije Krpe Alice.

I Hasan Beribak, obučar, zaposlen kao pružni radnik na željeznici, ilegalac u domobranstvu i hapšenik koji aprila 1942. bježi iz zatvora u partizane, skojevski rukovodilac u 2. krajiškoj brigadi i komesar čete u 2. dalmatinskoj brigadi, kao komesar čete Zaštitnog bataljona 29. divizije stigao je u Dubrave obogaćen i političkim i borbenim iskustvima, da bi u vrijeme formiranja 2. bataljona (»Dubravskog«) bio komesar čete.

U tom prvom jezgru Dubravskog bataljona bio je i njegov prvi politički komesar Safet Šefkić, potpisnik sva tri pisma bosanskohercegovačkih studenata uoči drugog svjetskog rata, kojima su mladi ljudi obnarodovali svoj pogled na prilike u zemlji i koji se, u suštini, nije razlikovao od programa KPJ koja je i podstakla te svojevrzne manifeste udružene omladine iz svih nacionalnih i socijalnih sredina. Kao diplomirani pravnik i »lojалан« građanin takozvane Nezavisne Države Hrvatske, postao je zamjenik a zatim i kotarski predstojnik (sreski načelnik) u Stocu. Neposredno povezan sa saradnicima ilegalnog pokreta u gradu, prije svega, s Osmanom Pirijom, sekretarom Mjesnog komiteta Skoja, koji je kao đak tokom ljetnog raspusta u kotarskoj oblasti radio kao volonter u administraciji.

»Dešavalo se da Šefkić i još jedan važan saradnik NOP-a, dr Fridrih Zerzavy, Ceh, novi upravnik Državne bolnice, proglase izvjesno područje ili selo zaraženim od tifusa ili neke druge zarazne bolesti, pa da patrole oružnika ili okupatora, obavezno zaobilaze skrovište ilegalaca«, prišjećao se Osman Pirija, jedan iz gradskog obavještajnog centra, koji je, zahvaljujući saradnicima NOP-a u četničkim i milicijskim jedinicama u širem stolačkom području, tokom cijelog rata obavještavao okolne partizanske jedinice o prilikama u neprijateljskim garnizonima, pa i 13. hercegovačku udarnu brigadu, čime se jednim dijelom i mogu objasniti njene pravovremene i uspješne akcije u ljeto 1944.¹⁷¹

Iz takvog ilegalnog čvrstog središta, kao član i sekretar MK KpJ, stigao je Safet Šefkić, omlen i crnput »ustaški predstojnik«, u Južnohercegovački NOP odred, i januara 1944. postao zamjenik političkog komesara i partijski rukovodilac odreda. Kada je Odred dobio naređenje da bataljon »Savo Belović«, jedan od četiri odredska bataljona, pošalje u sastav 13. hercegovačke brigade, partijski rukovodilac i zamjenik komandanta odgovorili su pismom da to nije pametna odluka, jer Odred kontroliše ogroman prostor u južnoj Hercegovini, prevrće vozove na željezničkoj pruzi Mostar - Trebinje, te da Odred ne treba tako krnjiti.

¹⁷¹) Knjiga »Sjećanje boraca stolačkog kraja«, Opštinski odbor SUBNOR, Stolac, 1984.

Naišli su zatim i drugi nesporazumi i rasplet je bio - Safet Šefkić je kažnjen strogim partijskim ukorom, smijenjen sa dužnosti i, kasnije, postavljen za političkog komesara Zaštitnog bataljona 29. divizije. Tako je sa partijskom kaznom postao, uz komandanta Omera Mrgana, politički komesar novoformiranog 2. bataljona.^{172'}

Na tom dubravskom terenu zatekla se tog ljeta i partizanska četa »Savo Belović«, koja je formirana na Hrgudu iznad Stoca, kada je partizanski bataljon »Savo Belović« ušao u 13. brigadu kao njen 3. bataljon. Politički komesar čete je bio Anđelko Belović, ujedno i sekretar Opštinskog komiteta KPJ za Dubrave, a komandir Vlado Pivac. Četa od četrdeset i nekoliko boraca, pretežno mobilisanih boraca Srba, napala je oružničke postaje u Trijebnju i Oplićićima, a u njenoj zasjedi na makadamskom putu između sela Pijesci i Bivoljeg Brda, u kamionu njemačke organizacije TODT koji je raznesen minom, poginula je sestra Omera Mrgana koja je poslom, nakon zatvora, krenula u Mostar.

Za taj tragični slučaj saznali su koji dan kasnije u selu Trijebnju, kada su se sastali s Omerom Mrganom i grupom boraca iz 13. brigade. Oni su na tom terenu zatekli 35 naoružanih pripadnika NOP-a, koje su vodili komandiri Ibro Vuk i Ramo Idriz, prvo jezgro novog Dubravskog partizanskog bataljona, okupljeno na inicijativu Opštinskog komiteta KPJ za Dubrave (novi sekretar je bio Ibro Hasanagić iz Trijebnja) i Okružnog komiteta KPJ za južnu Hercegovinu, nekoliko terenskih radnika i uglednih domaćina, partizanskih saradnika, među kojima je bio i hodža Ahmed Dedović. Zatim je na inicijativu Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu upućen u Dubrave i kapetan Omer Mrgan radi mobilizacije »i da vojnički održi i učvrsti već postojeću jedinicu«, kako je pisao Štab 13. brigade 13. avgusta 1944, napominjući Diviziji da je dužnost komandanta Mrganovog 1. bataljona preuzeo zamjenik komandanta 4. bataljona Milan Bjelogrić.

Partizanska četa »Savo Belović« vratila se iz Dubrave na Hrgud, gdje je 8. septembra upućena u svoj matični bataljon »Savo Belović«, tj. kao 3. četa 3. bataljona 13. hercegovačke brigade, kada je njen politički komesar otišao za političkog komesara 2. čete 4. bataljona umjesto Mitra Lojovića.

Kada je 16. avgusta Divizija obavještena da »još nema izvještaja od druga Omera Mrgana kapetana«, ali da »narod prepričava da je već mobilisano oko 80 boraca«, a Cedo Kapor, član Oblasnog partijskog rukovodstva, 19. avgusta da je »Mrgan uspio da okupi 60 boraca, a usiovi za daljnje okupljanje su povoljni«,^{173'} komandant 29. divizije general-ma-

^{172>} Safet Šefkić, koji kao penzioner živi u Sarajevu, za vrijeme dok je bio kotarski predstojnik u Stocu slao je više dopisa Velikoj Župi »Hum« u Mostaru u prilikama u stolačkom srezu, u kojima je često pokušavao da opravda neke neizvršene zadatke. Tako je i 26. avgusta 1943. poslao dopis o slabom ragrutovanju mladića za domobranstvo NDH. Pošto je na kraju tog dopisa zaključio da se »pravoslavci uopšte nisu niti misle odazvati, dok se ni katolici, ni muslimani ne mogu pohvaliti u odazivanju, jer su u tome podpuno jednaki«, Veliki župan je na kraju te stranice rukom napisao: »Kotarskom predstojniku. Javite koji su to katolici, koji propusnicama bježe preko Save, kao i imena onih muslimana, koji su se sakrili u rudniku. Nije od vas traženo da šaljete neka čudna opravdanja već izvršite svoju dužnost. Pero Zlatar« (Vojnoistorijski institut, arh. NDH, k. 153 a, fas. 5, dok. 51/1; ANOP, kut, 192, f. 1, dok. 43/11)

^{173'} Arhiv Hercegovine, OK, k. 1-55.

jor Vlado Šegrt je, dvadesetak dana kasnije, 7. septembra, veoma optimistički, jer prilike su bile znatno složenije, obavijestio političkog radnika Jovana Ratkovića da »u Dubravama kod Stoca stvari stoje najbolje što može biti za nas«, da je »kapetan Omer Mrgan formirao bataljon koji se skoro popeo na 200 boraca...«¹⁷⁴

I dok je Okružni komitet za južnu Hercegovinu 31. avgusta 1944. upozoravao Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu da je »u Dubravama situacija prilično povoljna, naročito u pogledu mobilizacije«, da se Dubravski bataljon brojno povećao, ^ »ali (da) u istom nema ni Srba ni Hrvata, a to nam govori da (je) linija bratstva vrlo važan problem koji treba riješiti«, nekoliko dana kasnije, 5. septembra 1944, »Hercegovački vijesnik«, organ Propagandnog odsjeka Oblasnog NO odbora za Hercegovinu, u broju 9, na naslovnoj strani donio je prilog sa nadnaslovom »Prvi muslimanski bataljon u Hercegovini« i naslovom »Učvršćuje se bratstvo naših naroda«, u kojem profesor Salko Nazečić, sem ostalog, piše: »Odluka Muslimana u Dubravama da masovnim prelaskom u redove Narodnooslobodilačke vojske, formiranjem bataljona uzmu masovnog učešća u narodnooslobodilačkoj borbi, znači prekretnicu u shvatanju neodlučnih i kolebljivih. Ta odluka je rezultat svega onoga što se desilo i dešava i kod nas i u inostranstvu. On treba u najskorije vrijeme da preraste u brigadu, da posluži kao primjer i ostaloj Hercegovini da u omasovljavanju naše Narodnooslobodilačke vojske, u jačanju naše XXIX divizije gledaju svoj jedini put... «¹⁷⁵

Krugovi oko kućnih ognjišta

Da li će to biti prvi muslimanski bataljon ili, pak, brigada, odnosno 2. bataljon 13. brigade, kako je smatrao Štab 13. brigade kada je početkom avgusta poslao u Dubrave komandanta 1. bataljona Omera Mrgana i grupu vojnih i političkih rukovodilaca, događaji će se ubrzo sami rasplesti i odgonetnuti, bez obzira na izvjesne neusklađenosti u praktičnom djelovanju i očekivanjima partijskog i vojnog rukovodstva Hercegovine.

Takve neodređenosti ispoljavale su se ne samo prilikom formiranja bataljona u Dubravama već i u vrijeme okupljanja i formiranja terenskog partizanskog bataljona u Mostarskoj kotlini, bez njihovih međusobnih susreta i bilo kakve organizacione i političke usklađenosti.

Kada je desetak boraca, tek mobilisanih, naoružanih puškomitraljezom i puškama, samovoljno napustilo 3. bataljon 13. brigade i vratilo se u Dubrave, ostavili su poruku da ne idu kućama, da oni nisu dezerteri, već da ih zove Milutin Brstina u svoj bataljon, koji namjerava da formira u Bišini i u selima njihovog užeg zavičaja, te da će radije ratovati oko svojih kuća, kako im je obećano. Zbog toga je 13. brigada i zatražila od Divizije da se naredi Milutinu Brstini da ne prima njene vojnike« u svoju jedinicu ukoliko je ima ili namjerava formirati«, jer »ako se ovo propusti otežaće nam se mobilizacija, a ima izgleda da i ovi preostali pobjegnu tamo.«¹⁷⁶

174) VII, ANOP, k. 1143, f. 8, dok. 30.

175) Muzej Revolucije BiH, štampa NOB, inv. br. 53.

176) VII, k. 1152/1, f. 5, dok. 1.

U terenski partizanski bataljon »Mostarska kotlina«, o čijem formiranju je donesena odluka na sastanku Opštinskog komiteta KPJ za Mostarsku kotlinu, krajem juna 1944, ušli su dobrovoljci iz sela tog područja i Dubrava, koji su i ranije, u manjim oružanim grupama, učestvovali u akcijama uzduž makadamskog puta Mostar - Nevesinje i u nekim dubravskim selima, očekujući da će ubrzo iz podveleških sela, sa prostranog planinskog pojasa visoko iznad Mostara, prevesti u svoje čete i pripadnike muslimanske milicije.

Bio je to bataljon u kojem su se u gotovo podjednakom odnosu okupljali Srbi i Muslimani, pa je tako zamjenik komandant (Milutin Brstina) bio Halil Bašić, a političkom komesaru (Mehmedu Buljuku) zamjenik Milovan Kuzman. U bataljon su dolazili Srbi i Muslimani iz Malog Polja i Rabine (41 borac), Vranjevića, Jasene, Rotimlje, Kozica i Pijesaka, Dračevica i Gnojnica, Hodbine i Bačevića, Blagaja i Mostara, njih sedamdeset i nekoliko, koji su napadali i na vojne kamione na putu Mostar - Nevesinje i Mostar - Stolac, postavljali mine na željezničkoj stanici Rodoč, vršili prepade i zasjede na njemačke izviđačke vodove i vršili mobilizaciju za NOVJ. Zatražena je i pomoć od Sreskog komiteta KPJ za Stolac da se uticajni Muslimani, komunisti, pošalju u Podvelež kako bi jedan dio antikomunističke milicije, koja je bila pod četničkim uticajem dvojice muslimanskih četničkih perjanika, preveli u partizanske jedinice. Političkim radnicima je sa tog planinskog stočarskog područja poručeno da će milicija »preći na drugu stranu« samo ako do njih dođu na razgovor oficiri 29. divizije.

Tako se i dogodilo da je Štab 13. brigade obavijestio Diviziju (16. avgusta) da će »nastojati da uspostavi vezu sa Podveležom«. Mjesec dana kasnije su Alija Kreso Ala, obavještajac 1. bataljona 13. brigade, kurir mostarske partijske organizacije iz prve ustaničke godine, Faik Sunagić, mašinbravar iz Konjica i politički delegat brigadnog Izviđačkog voda, i dva terenska partijska radnika Salko Aličić i Hadža iz Dubrava i Ragib Handžar iz Nevesinja, dobili neposredna uputstva da u podveleškim selima - u kojima su mostarski komunisti tokom pune tri ratne godine pronalazili svoja stalna i bezbjedna odmorišta, ali odakle su samo pojedinci uzeli pušku i odlučnije se suprotstavili okupatoru - »preuzmu« muslimansku miliciju, oslonjenu na rastrojenu četničku organizaciju, i da se, kao članovi komande novoformirane partizanske jedinice, sa svojom kolebljivom vojskom spuste niz planinske strane, pređu put Mostar - Nevesinje i priključe 13. brigadi.

Kada su poslije trodnevnog uzaludnog čekanja u seoskoj štali da ih prime rukovodioci milicije i saslušaju njihove uslove o prelasku u 29. diviziju napokon shvatili da do takvog dogovora neće doći, ne samo zbog toga što su njih četvorica bili »neodgovarajući pregovarači i nedovoljno autoritativni sastav nove komande, a očekivali su generala Šegrta ili kapetana Omera Mrgana« - grupa prekaljenih partizana, naoružana mašinkama, otisnula se niz kamene grede, ispraćena uz put i sa nekoliko rafala visoko iznad njihovih glava, te je u svanuće izbila na cestu Mostar - Nevesinje. I na tom gotovo brisanom prostoru, osutom rijetkim i kržljivim žbunjem i nevelikim kamenjem, sačekali su seljake koji su krenuli u Mostar na pazarni dan ne bi li od njih dobili cigaret-

papir, jer bili su pušači i imali su duhan »žut kao žuto zlato«. U razgovoru sa seljacima iznenadili su ih četnici koji su se pojavili iza okuke na dva kamiona. U trci i pucnjavi ranjen je u nogu Ragib Handžar i, samo zahvaljujući rafalima četvorice automatičara, uspjeli su da do prvog sela Vranjevića prenesu ranjenog druga, a zatim uz pomoć seljaka do Dabarskog polja. Tako su propala nastojanja da se osnaže bataljoni novim borcima iz više sela Podveležja, odakle ih je, uzalud, očekivao i terenski partizanski bataljon »Mostarska kotlina«, koji se ubrzo uključio u 10. hercegovačku NOU brigadu.

Komunisti i skojevci

Dok je podveleška muslimanska milicija sa planinskih vrhova zabrinuto osluškivala tutnjavu koja se sve češće i jače prolamala širokim prostorima prema Nevesinju, Stocu i Mostaru, njen nesuđeni zamjenik političkog komesara Faik Sunagić, koji je pred put u Podvelež kao vodni politički delegat završio jednomjesečni partijski kurs na Divinu, određen je za zamjenika komesara i partijskog rukovodioca 1. čete 1. bataljona. Ponovo se našao među borcima za koje se smatralo da su na skojevskim i omladinskim aktivima u okupiranom Mostaru i u drugim sredinama pročitavali mnoga teorijska i politička štiva. Jednomjesečni partijski kurs za starije kadrove tog ljeta 1944. iz 13. brigade završilo je nekoliko političkih partijskih i skojevskih rukovodilaca.

Kratke zabilješke Faika Sunagića ukazuju na to da je svaki slušalac pratio predavanja i čitao materijale iz mnogih tema; o makrsističkom pogledu na svijet i o razvitku društva, o teoriji Partije sa kratkim uvidom o razvitku radničke klase, posebno o razvitku radničke klase u Rusiji, zatim o organizacionom pitanju KPJ, o teoriji proleterske revolucije i diktature proletarijata, o seljačkom i nacionalnom pitanju, o sovjetskom savezu, fašizmu, o narodnooslobodilačkom ratu, o strategiji i taktici, o liniji KPJ u toku rata, o Odlukama AVNOJ-a, Skoju i AFZ-u, narodnooslobodilačkim odborima i pozadinskim organima narodne vlasti, sve do karakterističnih osobnosti iz svakodnevnog političkog rada među borcima i narodom.¹⁷⁷¹

Sve to što se učilo i prenosilo u čete, bilo je uslovljeno životom kojim se živjelo i ratovalo, zbivanjima koja su neposredno pratila borbe i marševe, uspone i krize grupa i pojedinaca. Trebalo je u svijesti svih boraca razviti shvatanje da se samo zajedničkom borbom svih naroda i narodnosti, zbratimljenih, može izvojevati sloboda, da za krupne nacionalne i socijalne preobražaje treba pružiti mogućnost svakom borcu, bez obzira kada je stupio u NOV, da li iz četničkih ili domobranskih, legionarskih ili milicijskih jedinica, iz bilo kog zabrana i zatišja, da se za takvo kolektivno jedinstvo, međusobno poštovanje i povjerenje, komunisti i skojevci moraju svakodnevno, ne samo u predasima bitaka i marševa, prije svega, ličnim primjerom boriti i istrajavati.

¹⁷⁷¹ »Predavači na partijskom kursu su bili članovi Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu koji su po pojedinim temama održavali predavanja a mi smo bilježili u notese koliko smo stigli. Poslije predavanja održavane su diskusije po kružocima i na kraju svi zajedno sa predavačem vodili diskusiju po održanoj temi«, stoji u pismu Faika Sunagića. »Kurs mi je jako pomogao tako da mi je kasnije daleko lakše bilo raditi sa članovima Partije, Skoja i ostalim borcima«.

Nevelika četna jezgra komunista i skojevaca su, upravo, na tako stečenom povjerenju i bratstvu, kada nije bilo čekanja da drugi rasplete događaje ili naruši već stečeno i dograđeno u odnosima između komandi i boraca, o moralnoj čistoti i onih koji su u partizane došli dobrovoljno i onih koji su mobilisani, na takvim perspektivama zajedničke borbe koja se vodila u svakodnevnim ideološkim i moralnim »malim četnim bitkama«, za svakog borca, izrastali su smjeli bombaši, »partizanska artiljerija«, vojni i politički rukovodioci.

»Skoj se u svim brigadama osjeća i kao borbena organizacija, jer je obuhvatila najbolje i najborbenije omladinke koji služe za primjer drugima. Sada se ne dešavaju dezertstva iz Skoja kao nekada«, pisao je Oblasni komitet Skoja za Hercegovinu Pokrajinskom komitetu Skoja za BiH, nepominjući da nepravilnosti u organizaciji nema, izuzev nešto u Trinaestoj«, u »novoj brigadi koja ipak nije slaba«, da se u njoj »Skoj još dovoljno ne osjeća i nije tako oživio kao organizacija«. ¹⁷⁸¹

Ako je tako pisano 20. jula 1944, mjesec dana kasnije, 21. avgusta 1944, »Mlada Hercegovina«, list USAOJ-a za Hercegovinu, broj 4, saopštavajući o slomu njemačkih julskih operacija, ističe da su »mladi borci nanijeli neprijatelju nečuvane im dosad gubitke«, da su se »naročito istakli herojstvom i samopožrtvovanjem omladinci 12. i 13. brigade«. ¹⁷⁹¹

Mnoge oskudice u ishrani i obući, fizička naprezanja, teškoće u zimskim uslovima planinskog ratovanja, spavanje u pojatama, zahtjevi čvrste discipline, vojničkog života i sticanje borbenih iskustava, realno sagledavanje i odmjeravanje života i ljudi, umjesto iluzija sticanih samo iz knjiga ili iz predanja starijih, da li je svaki pojedinac ispoljio hrabrost u protekloj borbi, drugarstvo, brižljiv odnos prema seljacima i sve drugo što je život čete donosio uz stalna nastojanja da se skojevska organizacija omasovi, obilježavalo je sadržaj svih skojevskih sastanaka.

»Za razliku od omladinskih organizacija na terenu koje su djelovale kroz organizaciju USAOJ-a, u vojnim jedinicama ta organizacija nije postojala, iako se smatralo da su neobuhvaćeni omladinci i omladinke u bataljonima članovi USAOJ-a«, prisjećao se rukovodilac Skoja u brigadi Lutvo Džubur. »I pored zahtjeva za omasovljenjem organizacije, nije se smjelo odstupiti od osnovnog kriterija da se u Skoj mogu primiti samo poštteni, iskreni i borbeni omladinci, koji se osjećaju komunistima«.

Svaki skojevac, njih 80, koliko ih je bilo u Brigadi 21. avgusta 1944 ¹⁸⁰ podnosio je svojevrsni »raport« šta je između dva sastanka učinio lično da pojedini omladinac postane, ako ne »komunistički opredeljen«, svakako, tako idejno politički uzdignut, da može biti primjeran borac, hrabar i disciplinovan, nesebičan ratnik. I Oblasni komitet Skoja za Hercegovinu, ne samo Politodjel 29. divizije i njegov član zadužen za Skoj, znao je da organizacijom Skoja u 3. bataljonu 13. brigade tog avgusta 1944, rukovodi Veljko Barbijeri, koji je preuzeo dužnost sekretara pošto je dotadašnji sekretar Žarko Ružić samovoljno napustio bataljon, da je bolesnog Savu Bjelicu zamijenio Milan Pavić, da je član bataljonskog biroa i Radovan Antunović, odnosno da je bataljonska

¹⁷⁸¹ VII, arhiva IRP BiH, film 8, str. 695 - 705.

¹⁷⁹¹ Muzej revolucije BiH, štampa NOB, inventarski broj 157.

¹⁸⁰ VII, AIRP BiH, film 9, reg. br. snimka 80.

organizacija Skoja »još uvijek ograničeno često na samu sebe«, da se još »ne osjeća kao predvodnik omladin¹⁸⁰ organizacije« i da se »više radilo na otklanjanju nedostataka članova ^ a nego na uticaju na ostalu omladinu«. Inače, »borbenost je dobra, a disciplina vrlo slaba«, da je »odlazak kući bez pitanja na kraće vrijeme, to jest dezerterstvo česta pojava u bataljonu, pa i kod nekih skoj«. -a se to desilo za vrijeme ofanzive«, da su »sve takve koji su pobjegli u. *-be pa se opet vratili, isključili iz Skoja više iz njihove nesamokritično ; neosuđiva-nja ovog postupka nego zbog samog djela«.

I dok je za skojevsku organizaciju u 4. bataljonu, kojoi. i rukovodili Rade Aleksić, Vlado Šarenac, Baldo Đuraš i Milan Komu pi-salo da je »sređena i čvrsta«, da su »odgovornost članova kao i 'ia za uzdizanjem dobri«, kao i borbenost, za skojevsku organizaciju 1. taljona, kojom su rukovodili Savo Šindik, Muhamed Kreso, Mithat Ha džiosmanović i Ilfet Hadžić, saopšteno je da je čvrsta i da se »dosta sredila«, da su »otklonjene pojave čestog isključivanja zbog bilo kakvih grešaka, kao i strog kriterijum u primanju«, da se »iskorijenjena navika zalaženja po kućama, kao i slab odnos prema narodu«, da je »borbenost takođe dobra«, ali i to da je »disciplina najveći nedostatak skojevaca«, da su »politička svijest, kao i smatranje sebe komunistom kod svakog skojevca na visini«. A zatim:

»Bilo je nepravilnog odnosa prema Saveznicima, kao i nejasnost u pogledu budućeg uređenja države... Teoretski nivo članova u ovom bataljonu mnogo odskače od ostalih jer članovi raspolažu sa mnogo predznanja, pošto su mahom radnici i đaci... Čita se: 'Sta treba da zna svaki skojevac', 'Skroj u surovoj školi rata', govor druga Tita na Drugom kongresu (USAOJ-a), Proglas II kongresa omladine Jugoslavije, referat Slavka Komara, 'Omladina i stvaranje demokratske socijalističke Jugoslavije'. ..¹⁸⁰

Kako vratiti dezertere, privući »škripare« i »žicare«

Mada su poslije više zborova i konferencija u neoslobođenim selima, na kojima se govorilo i o odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a, bili stvoreni uslovi za uključivanje u NOV i onog dijela mladih koji su bili pod četničkim uticajem, ipak su »okupatori i njihove sluge još uvijek uspjevali da terorom i propagandom održe jedan dio masa u neaktivnosti i pasivnom odnosu prema nama«, naročito u ljubljinskome kraju u kojem su »neprijateljska raspoloženja više izražena i gdje je pojava škripara masovna«. ¹⁸² U akcijama čišćenja »škripara«, ovi se blagovremeno razbježe, a kad prođe neposredna opasnost, najčešće sa čuka zapjevaju gangu: »Neću Titi, neću Draži, 'ajde u škrip pa me traži«. Zbog

¹⁸¹) Isto. U ovom pismu Brigadni komitet Skoja saopštio je i osnovne karakteristike svih skojevskih rukovodilaca, kao i osnovna obelježja rada skojevaca na kulturno-prosvjetnom, političkom i vojnoobavještajnom sektoru, pa se, sem ostalog, kaže: »Radi se po desetinama ili vodovima. Obično se detaljiziraju vojnička predavanja komandira, a Skroj sa svoje strane radi da svi drugovi znaju rukovati raspoloživim oružjem. .. Pre-raduje se članak Radovana Zogovića - Autoritet komandanta zaloga pobjede«. U to vrijeme, krajem avgusta 1944, u Hercegovini je bilo ukupno - u jedinicama NOV i

io na terenu - 1.227 članova KPJ i 226 kandidata.

¹⁸²) VII, 1152 I, f. 7, dok. 1.

uspješnih dejstava udarnih brigada i događaja na svjetskim ratištima, narod se sve više orijentisao prema narodnooslobodilačkoj borbi, mada još »uvijek nisu bili široki uslovi mobilizacije«. Pod uticajem ugleda NOV »primjećuje se prilično raslojavanje četnika«, pisao je komesar Južnohercegovačkog partizanskog odreda 5. avgusa 1944, da Muslimani oko Stoca škripare, uklanjajući se od »svakoga«, da se »Srbi škripari za vrijeme ofanzive većinom sklanjaju »u žicu« (neprijateljska gradska uporišta ograđena žicom), a zatim:

»A šta rade četnički dezertteri? Škripare, neće natrag u žicu, a neće ni u našu vojsku. Jedan dio od njih ne puca, dok drugi dio puca u naše jedinice. Razloge da se ne odazivaju u NOV jeste: sadašnja ofanziva neprijatelja, veliki pritisak četnika - prijetnja Nijemcima, lažima, špekulant-ski stav izvući glavu... Na jednom zboru u Ljubinju postavljaju pitanja: A ko će nas štiti od Bileća? Nećemo u Bileću makar nam sve četnici popalili, a poručićemo da se naši vraćaju iz Bileće. Vi ste na pravom putu, mi smo kukavice i pustite da radimo. Pristvo jedne brigade u Ljubinju, pored našeg Odreda, omogućilo bi da se situacija u Ljubinju osjetno poboljša, a time i u čitavoj južnoj Hercegovini. Bileće je glava, a glavu joj treba slomiti.«¹⁸³

Takvo odmjeravanje »škripara« i četničkih dezerttera u ljubinskom kraju proisteklo je, čini se, na osnovu nešto oštrijeg rasuđivanja i ocjenjivanja opštih prilika u tom srezu terenskih partijskih radnika pa i kad je riječ o »škriparima« i dezertterima, za razliku od ocjena partijskih radnika o muslimanskoj miliciji i »škriparima« (izbjeglim iz domobranstva, ili o »slavujima« - regrutima koji se nisu odazvali mobilizaciji NDH, *nezavisno od okorijelih* ustaša koje su stalno bile ratoborne i agresivne, bez obzira što su se krili oko svojih kuća) u selima prostranog dubravskog kraja, gdje se škriparenje smatralo kao čin njihovog odvajanja od okupatora i ustaša i prelazak »u ničiju vojsku, zelenokadrovsku, kamenjarsku, neutralnu«, da bi kasnije velikim dijelom, izuzev ustaša, prešli u partizansku vojsku, što se, svakako, moglo tumačiti kao opšta težnja da se i dobar dio kolebljivog i zbunjenog naroda u tom hercegovačkom kraju što brže i što šire uključi u narodnooslobodilačku borbu.

Praksa će ubrzo potvrditi da je i takav trpeljiv odnos prema »ničijoj vojsci« teško i sporo »otkravljivao škripare« u stolačkom, čapljinskom i ljubinjnskom srezu, jer će ih i krajem 1944. u oslobođenom dijelu Hercegovine biti oko 3000, da će i 13. brigada, koja je tog ljeta dobila široko operaciono područje južno od Stoca, prema Ljubinju i Popovu polju, kao i dubravska sela, zajedno sa Južnohercegovačkim partizanskim odredom u avgustu i septembru (početkom septembra su 13. brigada i Odred kao 14. brigada ušli u sastav Južnohercegovačke operativne grupe) voditi više akcija, mada u početku nedovoljno međusobno usklađenih, protiv četnika, »škripara«, legionara, ustaša, domobrana, žandarma, milicionera, »zelenokadraša«. Tada su se i »škripari«, i »žicari«, i dezertteri iz partizanskih jedinica, našli na velikoj mucu - šta da rade kad sve češće i u sve većem broju mladi ljudi odlaze ili se vraćaju u partizanske jedinice. I upravo takvi »škripari«, dezertteri, kao što je to

¹⁸³> Zbornik NOR, IX/6, dok. 41.

bio slučaj u nevesinjskom kraju, »i pored toga što su u škripu, ipak primaju redovno radio-vijesti i ostali propagandni materijal za razliku od onih koji su pobjegli iz Bileće«, kako je tog ljeta terenski partijski radnik Rajko Vukoje, jedan od 150 Vukoja iz Padana, partizana od kojih su mnogi bili i u 13. brigadi, obavijestio Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu.¹⁸⁴¹

»Škripare, kolebljive Srbe i Muslimane, nije bilo lako izvući iz njihovi dosta bezbijednih vrtača i vučijih jama, trapova i drugih skrivalica, a njihov strah i bježanje od svake, pa i partizanske vojske, često nisu otklanjani pronicljivim političkim djelovanjem, odnosno »naša nastojanja u tom smislu do sada su se ograničavala samo na mjere naše vojske koje su većinom, na žalost, samo ekonomske prirode«. ¹⁸⁵¹

Ekonomske sankcije, koje su primenjivane prema »škriparima«, sprovodile su se i protiv dezertera iz udarnih brigada. Ako se u pismu 13. brigade,¹⁸⁶¹ upućenom komandi II vojnog područja, to izričito ne kaže jer uz spisak 43 dezertera, kojih je u istom ili većem broju bilo i u drugim jedinicama, rečeno je da »svim gore navedenim treba dati rok« i poslije toga uputiti patrole po njih i nakon hvatanja da se sprovedu u brigadu, Komandu II područja, opet, šaljući Komandi mjesta Stolac popis gotovo istih dezertera, piše da se »primjene na njih stroge ekonomske kazne, za svakoga koji se u određenom roku ne javi«. A potom: »Imamo podataka da ste legalizovali neke dezertere, pa čak da se nalaze i u toj Komandi, te ako je to tačno ravno je zločinu, jer bi značilo skroz nepoštovati naredjenja Štaba divizije u kojima je tačno određen stav i postupak prema dezerterima. Treba da znate da borci u brigadama postavljaju pitanja svojim starješinama: šta se poduzelo da se pojedini dezerteri povrate, a ako se kriju da li se kažnjavaju? Ništa ne daje povoda za dezterstvo iz brigada koliko blag stav pozadinskih vlasti prema istima...«¹⁸⁷¹

»Ljetuje zatišje«

U tim danima relativnog »zatištja«, kada je u 13. brigadi bilo i 15 Poljaka, izbjeglih ratnih zarobljenika, a još više iz okupiranog Mostara najavilo *skori dolazak*, predloženo je Diviziji da se uz druge čete, formira i Poljska četa, kako bi 3. i 1. bataljon dobili i svoje treće čete. Dok se čekao odgovor (Poljska četa nije formirana), stigli su novi dobrovoljci i dva brigadna bataljona pripremala su komandni kadar za nove čete.¹⁸⁸¹

Borci su upoznati i o lažnim lecima koje su bacali njemački avioni. Letak je »potpisao« italijanski ministar rata i upućen je italijanskim vojnicima divizija »Taurinenze« i »Venecija« kojim ih se željelo dezinformisati i navesti u zamku: kao, eto, potpisan je ugovor »sa Ujedinjenim narodima i sa našim komandama na Balkanu« da se svi italijanski voj-

¹⁸⁴¹ vn, AIRP BiH, film 8, snimak 2.

¹⁸⁵> Muzej Hercegovine, ZPD/k.1-IV-394.

¹⁸⁶) VII, arhiva NOP, k. 1718, f. 1, dok. 26.

¹⁸⁷¹ VII, ANOP, k. 1118, f. 1, dok. 26.

¹⁸⁸> Zbornik NOR, IV/28, dok. 54.

nici pomenutih divizija odmah upute ka Jadranskom moru i da će odatle biti brodovima transportovani u oslobođenu Italiju, da, »kad dođu bliže obali«, negdje po šumama zapale vatre kako bi ih lako mogli proći povjerenici. Taj lažni poziv ostao je bez odjeka.¹⁸⁹

Tih dana je politički komesar 13. brigade Enver Čemalović skrenuo pažnju Komandi mjesta Stolac da je jednostrano smanjila slijedovanje borcima Brigade, da smanjenje »dolazi u obzir jedino onda kad se jedinice nalaze u mirnom stanju«, a ne kao što je to slučaj sa Brigadom, koja stalno vodi borbe, »usljed čega dolazi do premorenosti ljudstva, koje ni u kom slučaju ne može da izdrži« napore sa slabom ishranom, pa se otuda i očekivalo da bataljoni dobiju zatražene količine mesa i brašna, kao i »trodnevnu rezervu hrane«, kako je i predviđeno za sve jedinice.¹⁹⁰

Povremeno »ljetnje zatišje« ostavilo je više dokumenata i ceduljica O unutrašnjoj konsolidaciji jedinica i o usklađivanju saradnje komandi i pozadinskih organa. Tako je i zamjenik intendanta 13. brigade, Mehmed Frenjo, ispisao 17. avgusta rukom priznanicu Komandi II vojnog područja koliko je primio brašna, pirinča, šećera, krompira, kupusa, luka, margarina, mesnih konzervi, čarapa, košulja i drugog.¹⁹¹ Brigada je obavijestila Komandu i o tome da je neophodno upozoriti seljake i njihovu djecu na česta četnička zavaravanja savezničkih aviona paljenjem vatri kako bi se njima bacio tovar, ali da su umjesto tovara znali da dobiju i bombe, da sve to može ne samo da »omete rad i vezu naših jedinica i Saveznika, već prijeti i opasnost da budu bombardovana naša sela.«¹⁹²

Komanda II područja je, opet, obavijestila Komandu mjesta Stolac, Ljubinje, Dubrovnik i Trebinje, koje su djelovale na oslobođenoj teritoriji, da su ustaše »rasturile veliki broj cigara s tim da ih ubace u jedinice NOV i naroda, a te cigarete su otrovane«, da je »Štab 29. divizije zabranio pušenje svih cigareta NDH u vojsci«, pa zato i narod treba upoznati sa tom neočekivanom opasnošću.¹⁹³

»Ko je skinuo s glave triju žena jašmake (marame)«, borci ili zamjenik komandanta Komande mjesta Stolac, prilikom rekvizicije stoke u selu Do, pitao je Štab 13. brigade u pismu koje je 9. septembra uputio »Štabu 29. divizije, Divizijskoj vojnoj oblasti, Komandi II područja, Komandi mjesta Stolac i Sreskom NO Stolac, naznačivši i na taj način značaj događaja kada je iz košnica uziman med i »sva stoka iz torova«, da je sve to izgledalo »kao pljačka«, da je od jedne žene uzeta krava i sav

¹⁸⁹> VII, ANOP, k. 1152/1, f. 10, dok. 1.

¹⁹⁰> VII, ANOPA, k. 1152/1, f. 10, dok. 12.

¹⁹¹) Intendant 13. brigade Mehmed Frenjo, oficir u penziji, u pismu koje je poslao autoru ove monografije, pominje više »ekonomskih« i drugih akcija, poput akcije u selu Kapavici nadomak Ljubinja, gdje su četnici kod svojih simpatizera bili sklonili oko 100 ovaca i koza, nekoliko kanti meda. Intendant je »sa svojim i izviđačkim vodom i njefovom komandirovom Hamom Čiberom (živi u Sarajevu) upao u selo Kapavicu, te preko naših ljudi, odnosno kurira Tripe Brkića, saznao kod koga se nalazi plijen«, a i seljaci nisu ništa krili, odnosno rekli su intendantu da su se nadali da će »ranije doći, odmah po povlačenju četnika«, pa je bez teškoća u Brigadu dotjerano bogato stado i med. Intendantova priznanica nalazi se u VII, ARNP, kut. 1718, f. 2, dok. 6/2.

¹⁹²> VII, ARNP, k. 1718, f. 2, dok. 10.

¹⁹³> VII, arh. NOP, k. 1718, f. 3. dok. 54.

»sitni hajvan«, uz objašnjenje da nije »valjala još za vrijeme Jugoslavije«, a ona, nesrećnica, »nije imala nikog ni u škripu, ni u žici«, kako su tu rekviziciju doživjeli politički komesar 1. bataljona Fadil Numić i komandant Milan Bjelogrić.

Nije se zaobišla ni kašika meda! »Komesar 2. čete drug Branko Rusković, pred sam polazak u selo Do, izjavio je štabu bataljona da je bolestan, ali pošto je u četi falio njegov zamjenik, koji se nalazio na političkom kursu, to je pošao sa svojom četom«, objašnjava se dalje u pismu. »Kada su išli iz sela Do nazad, komesaru drugu Ruskoviću bilo je toliko zlo da je povraćao. Drug Rusković izjavljuje da je pojeo jednu kašiku meda pošto se je slabo osjećao, a ne nikako da se je prejeo samog meda, kako je tvrdio zamjenik komandanta mjesta i da je zbog toga povraćao. Drugu Ruskoviću, kao jednom od najboljih političkih komesara, mi vjerujemo. Sem druga Ruskovića niko više nije povraćao. Istina je da su svi borci skupa pojeli oko dvije porcije meda, dok se je jedna izvjesna količina meda prolila prilikom nošenja do sela Prodolje... «¹⁹⁴)

Život u bataljonima se sve više »normalizovao« i nije više »odoka« odmjeravano da li je neko od boraca sposoban za borbu ili nije. Radi pravilnije ocjene sposobnosti za vojnu službu, svi dobrovoljci, regrutovani i mobilisani prije prijema u NOV ili prilikom otpuštanja iz NOVJ, trebalo je obavezno pregledati. Radi toga su krajem jula formirane regrutne i superrevizione komisije. U prvoj komisiji 13. brigade bili su politički komesar Enver Čemalović, referent saniteta Brigade Alija Krpo i referent saniteta 4. bataljona Vasilija Đurasović, a njihovi zamjenici pomoćnik komesara Brigade Novak Anđelić i referenti saniteta 1. i 3. bataljona Ziba Selimhodžić i Angela Lambić.¹⁹⁵)

Tih dana je u čete stigao i list hercegovačke omladine »Mlada Hercegovina«, u kojem je rukovodilac Politodjela 29. divizije Vukašin Mićunović, u prilogu »Omladina - zalog pobjede«, pošto je opisao podvig na Sniježnici Avgustina Čerkeza, borca 13. brigade, čiji je »šarac« prelazio »tri puta iz ruke u ruku« i pored kojeg su ostala trojica poginulih legionara i njihov oficir, zapisao: »Trinaesta brigada, najmlađa u našoj diviziji, htjela je da opravda povjerenje koje su u nju polagali. I opravdala ga je, izdržavši do kraja. Izdržala je jer su svi njeni borci uložili sve da se to ostvari. To je učinila i Raska, bolničarka 1. bataljona.«¹⁹⁶)

Raska Elezović, koja je u julskoj ofanzivi ubila legionara da bi sačuvala ranjenika, upamćena i po dugoj kosi i ljepoti, bila je samo jedna od više hrabrih, poput onih koji se pominju i u tom članku - četrnaestogodišnji pomoćnik puškomitraljesca Desan Gordić iz 3. bataljona, koji je poslije ranjavanja puškomitraljesca zalegao iza nišana i zakovao legionsarsko odjeljenje, kao što su i Vlado Šarenac, Radovan Radovanović i Rade Aleksić iz 4. bataljona vodili dvoboj bombama usred noći. U tom broju lista je i Rade Aleksić objavio prilog »Uja Erenburg je imao pravo«.

j ^ v n ^ N Ò p , k. 1152, III, f. 10, dok. 6.

⁹⁵ VII, ANOP, 1718, f. 4, dok. 25.

¹ Muzej Hercegovine, kut. 12-V-445.

Tragovi jednog atentatora

Tek što je Štab 13. brigade, na osnovu informacija terenskih partijskih radnika, obavijestio 29. avgusta^{197'} Diviziju da je Gestapo uputio u partizanske jedinice »izvjestan broj lica sa zadatkom vršenja atentata na partizanske komandante«, da je jedan od njih, »gestapovac Ivica, Slovenac, star 40 godina, ćelav, plav, srednjeg rasta«, sa legitimacijom na prezime Vuković, bio tumač kod Gestapoa i da se nalazi u nekoj partizanskoj jedinici u Hercegovini ili u obalskom pojasu, o čemu je Divizija već sutradan obavijestila Komande I i II područja, u 3. bataljon, koji je bio na Hrgudu, stigao je iz Mostara »Nijemac« koji je radio u organizaciji TOT (Todt).

Taj stasiti dvadesetpetogodišnji mladić, posredstvom partizanskih simpatizera zaposlenih u toj njemačkoj radnoj organizaciji, uspio je da uspostavi vezu i izrazi želju da bi, kao nekadašnji borac sa španskog bojišta, što je »vješto skrivao« u svojoj biografiji dok je radio u organizaciji TOT, rado otišao u partizane. Tako se i našao među tridesetoricom dobrovoljaca koje je iz okupiranog Mostara vodio obavještajac 1. bataljona Alija Kreso Ala. Izjutra, kada je kolona poslije prenočišta u selu Rotimlji u Dubravama krenula ka oslobođenoj teritoriji, nedostajao je »Totovac«. On se istim putem vratio u kuću iz koje je izašao iz grada, objasnio da je zaspao i tako izgubio odred, očekujući da ga ponovo upute u partizane. Bilo je to već dovoljno da se posumnja u njegove dobre namjere, pa je odmah, krijući se u buretu partizanskog ilegalca Sene Skočajić u Blagaju, dvanaest kilometara južno od Mostara, upućen na oslobođenu teritoriju.

Uz pismo koje je objašnjavalo šta se dogodilo, i politički komesar 3. bataljona Sveto Kovačević, koji je s njim razgovarao na skromnom francuskom jeziku, zapazio je zagonetnu pojedinost koju nije prećutao - kako to da je do toga dana sačuvao potpuno novu legitimaciju španskog borca sa potpisom Erkoli (Toljati).

Bio je to, u stvari, Andreas Engvirda, keiner iz Lojvardena (Holandija), koji je, zaista, bio borac 11. internacionalne brigade u odbrani Španske Republike, kasnije uhapšen u svojoj zemlji, gdje je jula 1941. izašao iz zatvora kao agent Gestapoa. Zatim je stigao u Zagreb i uključen u gestapovsku organizaciju čiji je cilj bio izvođenje atentata na Josipa Broza Tita, a označena je pod šifrom »Plan Teodor«. Tako je, preko Mostara i Hrguda, stigao do Štaba 2. udarnog korpusa, gdje je pričao o svemu, izuzev o svom špijunskom zadatku špijunaže, jer je to htio da saopšti »samo višem vojnom rukovodstvu«. Štab korpusa je Holandajana poslao u Vrhovni štab, a u dopisu od 6. septembra 1944. napisao je da je »u toku saslušanja imenovani dao niz vrlo zanimljivih podataka informativnog karaktera pretežno iz oblasti neprijateljske špijunaže«, ali je na kraju ipak napisao da bi se... »moglo raditi o jednom vrlo prepredenom čovjeku koji je u neprijateljskoj službi«. Engvirda je krajem mjeseca stigao na Vis i bio je nadohvat Vrhovnog štaba, svog cilja, ali kao uhapšenik^{198'}

^{197'} VII, ANOP, k. 1152 I, f. 5, dok. 37.

^{198'} Časopis »*Trideset dana*«, bi. 72, januar 1952, Slavko Odić: »O jednom pokušaju atentata na druga Tita«.

Nailazak Holandanina zatekao je Svetu Kovačevića i njegovog pomoćnika i partijskog rukovodioca Kostu Đuricu u intenzivnoj partijsko-političkoj aktivnosti u bataljonu, ovoga puta u njegove tri čete, jer je tih dana samostalna partizanska četa »Savo Belović«, formirana poslije odlaska bataljona »Savo Belović« u 13. brigadu, priključena kao 3. četa 3. bataljona. Pored vojnog i političkog osposobljavanja desetara i vodnika, kao nižeg komandnog kadra, ukazivano je i na to da niko u bataljonu ne smije samovoljno odmjeravati i presuđivati pojedincima u četama ili u selima. Prethodni politički komesar bataljona zbog brzoplete likvidacije jednog hodže u Dubravama koji to nije zaslužio, bio je smjenjen s položaja. Partijske i skojevske organizacije u bataljonu često su ukazivale i na štetnost izvjesnog odvajanja i grupisanja boraca iz sela Dabarskog polja i onih iz sela Mostarske kotline, pogotovo na samovoljno udaljavanje desetina i manjih grupa koje su znale da »skoknu« do svojih kuća i da se vrate dan-dva kasnije.

Ponekad bi kresnule i »varnice« između komandanta bataljona Spasa Dobranića i zamjenika komesara Koste Đurice, dvojice prvoboraca, koji su bili veoma dosljedni u sprovođenju revolucionarnih određenja i tekućih zadataka, svaki voljen od boraca na svoj način. Oni su se po temperamentu i pojedinostima u neposrednom rukovođenju boračkog kolektiva razlikovali, i to »svoje« ispoljavali su u svakodnevnom životu.

Komandant Spaso, izuzetno hrabar, plahovit i energičan, familijaran čovjek i zemljoradnik, kojemu su u ljeto 1941. ustaše ubile dva sina, borci su to znali, ranjiv i veoma osjećajan, plemenit i susretljiv prema borcima zabrinutim za svoje porodice i njihovim željama da vide svoje, bez suzdržanosti u odnosu među njima uistinu komandant narodne revolucionarne vojske na koga se moglo pozitivno uticati, razložno razgovarati i rasplesti svaki »slučaj«, kako je to brzo shvatio komesar Svetu Kovačević (»Samo ako, uz to, ne izbjegavaš da s njim, makar i urijetko, nazdraviš uz poneku lozu«), ponekad je »trgao živce« veoma staloženom i brižljivom partijskom rukovodiocu Kostu Đurici »Malom«, posebno »iznerviranom« zbog komandantove blagonaklonosti prema onima koji bi najradije ratovali samo oko svojih kuća. Otuda i »sjeckanje luka« partijskog sekretara, kako bi Spaso komentarisao, u odmjeravanju ponašanja pojedinih ratnika.

Uvjeren u to da će partijski sekretar biti dosljedan u svojim procjenama i prilikom pisanja »karakteristika koje je u zapečaćenoj kovrti nosio rukovodstvu vojnog kursa u Kolašin«, gdje se uputio na jednomjesečno osposobljavanje, vojnostručno školovanje, komandant Spaso nije otprio i otvorio je zatvoreni koverat i pročitao »sve o sebi«. Istina, ništa novo nije saznao od onog što mu je sekretar već govorio, ali »zar tako o meni da napiše«, rekao je, prepun muke, »Uči, komesaru«, kada se vratio u bataljon, upozoravajući da će »sekretaru vratiti punom mjerom«. I ostali su takvi kavi su i bili - svaki sa svojim shvatanjima, hrabri i dosljedni ratnici, komunisti, voljeni od boraca, naroda, svih koji su ih znali i vidjeli na položaju, u svakodnevnom životu.

Vatreni prepad na Trebinje

Kada je trebalo da 13. brigada i bataljon »Marko Mihić« Južnohercegovačkog partizanskog odreda zajednički napadnu Ljubinjsku i Stolačku četničku brigadu u selu Poplatu 1. septembra noću, a zatim da Brigada dejstvuje prema Ljubinju, gdje su, prema informacijama Odreda ljubinjski četnici jedva čekali da »ih tko napadne, da bi se razbježali kućama«, Brigada je odustala od napada, jer je zapovijesću Štaba 29. divizije istoga dana svoja dva bataljona, 1. i 4, uputila ka Trebinju, kako bi - njihovim demonstrativnim vatrenim prepodom na grad - oslabili četnički pritisak na Primorsku operativnu grupu, uznemirili i odvratili njemački garnizon u Trebinju od njegovih eventualnih borbenih ispada.

Bataljonima je, uz put, priključen i partizanski bataljon »Rade Prava« , a zatim su sva tri bataljona, kojima su rukovodili zamjenik komandanta birgade Milorad Kujačić i zamjenik političkog komesara Novak Anđelić, stigli u šire područje Trebinja, gdje su utvrdili da oko 800 legionara i nekoliko stotina domobrana, uglavnom, nisu smješteni u gradu zbog savezničkog bombardovanja, i da su se razmjestili u najbliža sela oko grada. U Gorici, naselju nekoliko kilometara uzvodno, bio je četnički Štab Trebinjskog korpusa. Saznalo se i o tome da su četnici koji su napadali Primorsku operativnu grupu »strašno razbijeni«, jer im »Dalmatinci nisu dali dalje od Klobuka ni koraka«, kako su zapisala dva člana Štaba 13. brigade.

Vatreni prepad na Trebinje izvršen je sa Kličnja i, u centar grada bačeno je 15 mina iz minobacača, a napadnuta je i neprijateljeva posada kod Dražindola, čime je njemački garnizon bio znatno dezorijentisan i zbunjen. Zatim su se 1. i 4. bataljon prebacili na prostor Borilovići - Matijevina da bi pohvatali manje grupe četnika koje su bile u Ljubomiru. U tom sukobu na prostoru Mosko - Jasen, kada su četnici razjurenjeni, poginuo je borac 1. bataljona Hasan Dono i sahranjen u selu Šćenica.

Bataljoni su se vratili u sastav 13. brigade 6. septembra. U međuvremenu je 3. bataljon bio na Hrgudu, a 2. u Dubravama. Komandant 2. bataljona Omer Mrgan u to vrijeme dobio je zamjenika Špira Samardžića, komandira 2. čete 3. bataljona, a politički komesar Šafet Šefkić pomoćnika Branka Ruskovića, političkog komesara 1. čete 1. bataljona.

Tih dana je formirana 14 (Omladinska) brigada i u njen sastav uputila je 13. brigada Omladinski bataljon, a i Mirka Ignjatića, zamjenika političkog komesara 4. bataljona, koji je postavljen za političkog komesara nove hercegovačke brigade, majora Huseina Alikalfića, rukovodioca podoficirskog kursa koji je postavljen za načelnika Štaba 14. brigade, i na dužnost intendanta nove brigade Iliju Kukića, zamjenika intendanta 13. brigade.

Tako je Omladinski bataljon, koji je formiran pri 13. brigadi 12. jula 1944. i koji ni u posljednjoj avgustovskoj brigadnoj borbenoj relaciji nije bio pomenut, jer nije bio »uvlačen u borbu, ali mu se povremeno dodjeljivao dio položaja za izviđanje i obezbjeđenje, dočekaao, napokon, da se borbama oglasi kao 1. bataljon 14. brigade, uz tri bataljona rasformiranog Južnohercegovačkog partizanskog odreda.

Partizanska četa »Savo Belović« sa Hrguda, koja je 8. septembra 1944. uključena u sastav 3. bataljona 13. brigade kao 3. četa, imala je samo 18 boraca (trojica bez oružja), puškomitraljez, bila je »sastavljena od dobrih boraca i moral je dobar, pa je i onda kada je sama ostala na Hrgudu po odlasku XIII brigade«, kako je pisao Južnohercegovački odred, »da joj se zbog situacije i udaljenosti malo posvećivalo pažnje«, ali da će »četa, izgleda, biti od razvoja«, da je »nacionalni odnos dobar i borci su ubjeđeni u pravednost i pobjedu naše borbe«.

Komandantova poruka borcima i ultimatum Štaba 13. brigade njemačkom komandantu Stoca

U vrijeme kada je 13. brigada sa svoja četiri bataljona onemogućavala prodor legionara stolačkog garnizona i drugih okupatorovih snaga ka Dabarskom polju i Bileći, kao i prema Ljubinju, Popovom polju i Trebinju, čestim akcijama držeći pod kontrolom i krajnje nesigurni put prema Domanovićima, ka zapadu, komandant 13. brigade major Danilo Komnenović napisao je 7. septembra 1944. »Pozdravno pismo borcima i rukovodiocima 13. brigade«, a istoga dana je i Štab 13. brigade uputio ultimatum »Privremenom komandantu okupatorskih snaga u Stocu«.

»Prošlo je nekoliko mjeseci u teškoj zajedničkoj borbi, radu i životu, skupa smo saosjećali sve ljepote i teškoće«, obraćao se komandant svojim saborcima uoči odlaska na novu dužnost. »Za kratko vrijeme naša mlada brigada izvršila je svaki pred nju postavljeni zadatak i stavila se u red naših starih brigada. To ste vi omogućili svojim junaštvom, samoprijegom, nepoštudnom borbom i izvojevali zaslužena priznanja našeg naroda i vojske. Ne mogu da i ja ne odam takvo priznanje, odlazeći iz vaše brigade. Sa sobom nosim najljepše uspomene iz života, rada i borbe - nosim lijepe primjere drugarstva i ljubavi sa kojima ću se ponositi i o njima govoriti uvijek... «¹⁹⁹⁾

Tromjesečna prepiska između Štaba Južnohercegovačkog NOP odreda i njemačke Komande mjesta Stolac o razmjeni zarobljenika, koja se začela krajem juna 1944, okončana je u prvoj polovini septembra 1944, kada su i Brigada i Odred poslali njemačkom komandantu pismo u Stolac. U izmijenjenim odnosima između okupatorskih jedinica i Narodnooslobodilačke vojske, u prilikama kada njemačke komande više nisu mogle da se obraćaju »banditima«, već regularnim jedinicama vojske naroda Jugoslavije, ispoljeno je međusobno uvažavanje uzajamnih obaveza, tolerancija i želja da se svaka razmjena, makar kako bila složena, sporazumno privede kraju. Pregovori su tekli uz sve širu prepisku i povremenu razmjenu, pa je tako njemački komandant Stoca, major Timel, mogao da pročita i cio tekst odgovora Štaba 29. divizije, gdje se u tački 3 kaže:

»U našim redovima ima Čeha, Poljaka, Rusa, Hrvata i drugih narodnosti koji su se nalazili u redovima njemačke vojske, a koji su se u borbama dobrovoljno predali našim jedinicama ili su dobrovoljno i sami izašli iz njemačkog logora usljed nesnosnog stanja koje tamo vlada. Svi

¹⁹⁹⁾ VII, ANO PA, k. 1152 I, f. 8, dok. 29.

ovakvi borci izjavljuju da su srećni što su stigli u naše redove, jer nisu mogli više da trpe nesnosno stanje u njemačkoj vojsci i da se osjećaju srećnim što im se pružila prilika da se bore protiv Nijemaca, najvećih neprijatelja slovenskih naroda.²⁰⁰¹

Poslije razmjene zarobljenika (2. septembra) natporučnik Kuhz, obavještajac Komande 369. divizije, predao je partizanskim pregovaračima - pored spiska zarobljenika za slijedeću razmjenu - novu »skalu razmjene«: za jednog vojnika - jedan borac ili pet civila, za dočasnika - partizanski podoficir ili tri borca, odnosno sedam civila, za časnika - partizanski oficir ili sedam boraca, tj. deset civila.

I upravo kada je Odred poslao dopis u Stolac da za dva zarobljena Nijemca (Johann Noichl i Karl Hundcdorfer) zamijene, »10. septembra 1944. u 10 sati na starom mjestu razmjene«, 7 drugova i drugarica, čija je imena dostavio, njemački komandant Stoca dobio je i Ultimatum 13. brigade, za koji Štab Odreda nije znao, a čiji tekst u cjelini glasi:

»Povodom razvoja događaja u svijetu, kao što vam je sigurno poznato, slušajući sve svjetske radio-stanice, smatramo za potrebno da vas obavijestimo:

Engleske i američanske snage potpuno su skršile svaki otpor njemačkih snaga u Francuskoj, prošle su Belgiju i Holandiju i sada se njihove patrola nalaze na njemačkoj teritoriji.

Hitler je povodom toga sazvao sve političke i vojničke ličnosti na savjetovanje. Hitler može donijeti samo odluku o kapitulaciji.

Sovjetska armija napravila je duboki prodor između Varšave i istočne Pruske u pravcu poljskog koridora. Crvena armija već je pregazila Rumuniju i, prešavši Dunav kod Turn Severina, spojila se je sa snagama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Gotska linija u Italiji je probijena.

Finska je prekinula odnose sa Njemačkom.

Bugarska je razoružala njemačke trupe, koje se nalaze u Bugarskoj.

Sve linije za povlačenje njemačkih snaga sa Balkana prekinute su i nema izgleda da će njemačka vojska uspjeti da se izvuče sa Balkana.

Svaka daljnja borba njemačke vojske, koja se nalazi na Balkanu, iluzorna je i značila bi samo uzaludno prolijevanje krvi.

Zahtijevamo od vas:

- da nam predate Stolac sa svim snagama i materijalom, koji se nalazi u Stocu;

- da razoružate sve četničke i ustaške snage koje se nalaze pod vašom komandom.

Ako ovo učinite bićete i vojnički i građanski potpuno zaštićeni od strane naših vojnih snaga a prema vama i svim vašim vojnicima postupićemo u duhu Ženevske konvencije i Teheranskog ugovora.

Ako se odlučite na otpor, koji je iluzoran, onda ćemo smatrati da želite samo da se i dalje uzaludno prolijeva krv. Opominjemo vas da ćemo u tom slučaju vas i vaše vojnike smatrati zločincima i sa vama i vašim vojnicima tako i postupati.

²⁰⁰¹ VII, ANOP, kut. 1127, f.2, dok. 27/1.

Donosioca pisma smatrati kao našeg kurira i sa istim se vojnički i korektno ophoditi. Kako se ophodite sa ovim kurirom i mi ćemo se ophoditi prema vašim vojnicima, koji se kod nas nalaze kao zarobljenici.

Odgovor o vašoj odluci dostavite nam u roku od 24 sata.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Položaj, 7. septembra 1944. u 19 časova

»Štab XIII hercegovačke udarne brigade
Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije«²⁰¹

Brigada nije dobila odgovor, a dva dana kasnije, 9. septembra, C red je poslao pismo u Stolac. Otud je istog dana njemački koman'it poslao odgovor u žutoj koverti na kojoj je, pored adrese na njem? <m jeziku da se pošiljka (pismo) upućuje Štabu Južnohercegovačkog rti-zanskog odreda, napisano sa strane na srpskohrvatskom jeziku ilje: Komandant mjesta Stolca. Četnici se mole da ovog kurira na i dan način zadržavaju nego svugdje slobodno puste - prolaziti! Razmjena vojske!«

Bila je to ujedno posljednja prepiska između dvije vojne komande, jer već 12. septembra 1944. Štab novofomrirane 14. hercegovačke brigade (u koju je sa svojim bataljonima ušao Južnohercegovački partizanski odred) obavijestio je Komandu II područja da razmjenu zarobljenika nova brigada neće moći nastaviti, te zbog toga »dostavlja prepisku koju je vodio Južnohercegovački partizanski odred sa njemačkom komandom u Stocu, s tim da vi dalje nastavite rad po ovom predmetu«.

Razmjene su prekinute, kuriri više nisu silazili u grad, a Komanda II područja, koja je obuhvatala stolački, ljubinjski i trebinjski srez, operacijsko područje 13. hercegovačke brigade, sve češće je vodila prepisku sa svojom 13. brigadom.

Trinaesta brigada u Južnohercegovačkoj operativnoj NOU grupi

Načelnik Štaba 13. brigade kapetan Branislav Kisić, zapisao je 9. septembra 1944. u operacijskom dnevniku da je »neprijatelj na sektoru Brigade neaktivan«, da se vrši izviđanje i da je »primljen izvještaj o velikim četničkim koncentracijama kod Nevesinja«.²⁰²

Toga dana je i naredbom Divizije formirana Južnohercegovačka operativna NOU grupa u čiji sastav su ušle 13. hercegovačka NOU brigada, 14. hercegovačka («omladinska») NOU brigada, Sitnički partizanski bataljon i Bobanska partizanska četa. Za komandanta Operativne grupe postavljen je major Danilo Komnenović, za političkog komesara Spiro Srzentić, dotadašnji politički komesar 11. hercegovačke NOU brigade, a za načelnika kapetan Mustafa Dizdarević, do tada načelnik Štaba 10. brigade.²⁰³

²⁰¹> VII, ANOP, k. 1152/1, f.10, dok.2.

²⁰²> VII, ANOP, k. 1152/1, f.14, dok.7.

²⁰³> VII, ANOP, k.1711, f.1, dok.28.

Očekivalo se da će to snažno borbena jezgro ubrzo prerasti u novu hercegovačku diviziju.^{204'} »Formiranje ove grupe iziskivala je sama situacija kako bi se objedinilo komandovanje na sektoru Stolac - Ljubinje - Trebinje i samim tim olakšalo komandovanje našem štabu«, pisao je Štab 29. divizije 2. korpusu da će Južnohercegovačka operativna NOU grupa ofanzivno djelovati i da već ispoljava svoja dejstva na prostoru Ljubinje - Trebinje »razbijajući na tome prostoru koncentrisane četničke bande, kako hercegovačke tako i novodošle.«^{205'}

Formiranje grupe i izbor komandnog kadra zasnovano je dobrim dijelom i na iskustvima iz julske njemačke operacije »Sunčanica«, kada su 13. i 12. brigada, objedinjene u Operativnoj grupi pod komandom majora Danila Komnenovića, svojim usklađenim dejstvima, smjelim odlukama i borbama presudno uticale na konačni slom njemačke operacije u ovom dijelu Hercegovine.

U međuvremenu je major Milorad Kujačić postavljen za vršioca dužnosti komandanta 13. brigade, a za vršioca dužnosti zamjenika komandanta kapetan Milan Tabaković, komandant 4. bataljona 13. brigade.^{206'} Pored političkog komesara 13. brigade, majora Envera Čemalovića i njegovog zamjenika Novaka Anđelića, načelnika Štaba Branislava Kisića Brane, u Štabu 13. brigade bili su krajem septembra i obavještajni oficir potporučnik Risto Pramenko, referent saniteta Alija Krpo i intendant zastavnik Branko Slijepčević.^{207'}

U to vrijeme zamjenik intendanta 13. brigade bio je Mehmed Frenjo, šef Odsjeka za naoružanje potporučnik Čedo Tasovac, politički komesar brigadnog previjališta Hrvoje Vidović, komandir kurira Rajko Trklja, zamjenik brigadnog referenta saniteta Marsija Hasanbegović, koju je uskoro zamijenila Rea Almozlino.

Milan Bjelogrić, koji je od 10. avgusta bio komandant 1. bataljona, vratio se u svoj 4. bataljon na dužnost komandanta, umjesto Milana Tabakovića, a Krsto Dabović,^{208'} zamjenik komandanta bataljona u 12. brigadi, postao je komandant 1. bataljona 13. brigade. Uz političkog komesara 4. bataljona Steve Mičevića, za zamjenika političkog komesara postavljen je Milan Grk, do tada politički komesar čete u tom bataljonu.^{209'}

Brigada je tada imala 550 boraca, njen 1. bataljon formirao je 3. četu, 2. i 3. bataljon su imali, takođe, po tri čete, (4. bataljon je od njegovog ulaska u 13. brigadu imao četiri čete). Pri Štabu 13. brigade po-

²⁰⁴⁾ Formiranje Južnohercegovačke operativne grupe kao jezgra nove hercegovačke divizije, inicirano je direktivom maršala Tita. Tito je sugerisao da se u Hercegovini nastoji formirati laki korpus NOVJ. Od formiranja nove divizije i hercegovačkog korpusa odustalo se zbog naglog preloma situacije u jesen 1944. godine u korist NOVJ, pa je Vrhovni štab odustao od razvijanja novih jedinica, da bi postojeće (partizanskog tipa) omasovio i razvio u savremenu vojsku kadru da se nosi sa okupatorom u zav-

w1 vršnim operacijama za oslobodjenje zemlje.

²⁰⁵⁾ Zbornik, tom IV, knj. 30, dok. 22.

²⁰⁶⁾ VII, ANOP, k. 1152/1, f. 14, dok. 11.

²⁰⁷⁾ VII, ANOP, k. 1152/1, f. 8, dok. 41.

²⁰⁸⁾ Krsto Dabović, rođen u selu Ukšići kod Trebinja 1921, u NOB-u bio zamjenik komandanta brigade, a poslije rata komandant Vazduhoplovne tehničke divizije, načelnik Uprave vazduplovne zone, pomoćnik komandanta RV i PVO, završio Vazduhoplovni fakultet VVA i Ratnu školu JNA, general-major u penziji, živi u Beogradu.

²⁰⁹⁾ VII, ANOP, k. 1152/1, fas. 8, dok. 28.

čelo je da živi i jezgro Omladinske čete. Neko ju je više shvatio kao »pionirsku«, jer je dvadesetak dječaka, koji su se sticajem raznih okolnosti našli na ratnom poprištu, umjesto u školskim klupama, stalo na stražarska mjesta, išlo u patrole i obezbjeđenja. Među njima je bilo i onih koji su bili borci 10. brigade, članovi skojevskih aktivna u okupiranim gradovima. Među njih će ubrzo stići bombaši Gojko Uljarević, Rade Vuković, Džemal Novo i Rezak Džumhur, članovi prve komande Omladinske čete, koja je imala oko 70 omladinaca.²¹⁰

Progonjenje četničke grupacije Vojislava Lukačevića

Nakon što su noću između 1. i 2. septembra jedna legionarska četa sa baterijom topova 369. artiljerijskog puka, četa milicionara i žandarmerijska posada napustili Gacko i prepustili ga četničkoj Gatačkoj brigadi, 11. hercegovačka NOU brigada je već sutradan skrsila četnički otpor i konačno oslobodila grad. U to vrijeme su i 10. brigada, napadom na Bileću, i 13. brigada, vatrenim prepadom svojih bataljona na Trebinje, kao i 12. brigada i druge partizanske jedinice sudarajući se gotovo svakodnevno sa četnicima, dobro uzdrmale sva njihova čvorišta. Slobodno i prostrano Gatačko polje je već od 7. septembra moglo da primi savezničke avione, prihvati sve značajniju savezničku pomoć u oružju, hrani i obuci, a iz bolnice 29. divizije otpremi više od 400 ranjenika i bolesnika koji su se prikupili sa šireg oslobođenog područja.

Saradnici ilegalnog pokreta u Stocu su, u međuvremenu, uspjeli da privole više pripadnika 369. legionarske divizije, Hrvate i Muslimane, da napuste njemačke jedinice, pa su tako 2. septembra u 13. brigadu stigla sedmorica šoferi i mehaničara (Slavonci i jedan Slovenac) iz legionarskog 369. protivtenkovskog divizionu.²¹¹

²¹⁰ U Omladinskoj četi, pored članova Komande, bili su: iz *Mostara* (i okolnih sela Hodbine, Bačevića, Malog Polja, Raštana, Žitomislića): Demirović Omer, Demirović Šefko, Golo Obren, Hadžović Milovan, Ivanisević Risto. Jusufbegović Sulejman, Kostadinović Milan, Kravac Safet, Lakišić Esad, Mehić Safet, Milavić Enes, Premilovac Čazim, Radan Nikola, Samardžić Milorad, Savić Mirko, Simić Mirko, Stupić Anđelko, Sudar Spasoje, Trifunović Milan, Trifković Vasilije (Novo Džemal, Uljarević Gojko, Vuković Rade - članovi komandne čete); iz *Čapljine* (Počitelj, Višići, Prčavci, Trebižat, Tasovići, Čeljevo, Bivolje Brdo, Gabela). Alagić Irfan, Baraković Omer, Bošković Damian, Bule Jure, Bukmir Mate, Borovac Ilija, Borovac Slavo, Bukmir Jozo, Bakalar Milan, Dedić Sabira, Dediš Dimitrije, Dragičević Milan, Dodik Milan, Ivanković Drago, Jovanović Sćepo, Jurković Ilija, Jurković Pavo, Jerkić Nikola, Kebo H. Afan, Morić Alija, Putića L. Mirko, Soldo Frano, Sušac Zvonko, Stojić Vidak, Vrankić A. Blago, Vrankić Dominik Donko, Zekić Zineta; iz *Stoca* (Crnici, Koziće, Poplati, Trusina, Kubatovina) - Aličić Ahmet, Begović Omer, Džemila Adem, Pehlić Omer, Pudar Branko, Ružić Borko, Samardžić Anđelko, Samardžić Čedo, Soldo Ljubo, Šator Adii, Šinik Dušan, Šinik Todor, Sotra Mihajlo; iz *Trebinja* (Drijenjani, Lastva, Trebinjska šuma, Baljivac) - Bokun Milorad, Deretić Đorđe, Gluhajić Miroslav, Klimović Đorđe, Klimović Blagoje, Korol Petar, Kovačina Stojan, Kuliak Savo, Lončar Ilija, Muslibegović Muslija, Sošo Joko; iz *Nevesinja* (Lukavac) - Grahovac R. Branko, Radovanović Ilija; iz *Gacka*; Davidović Vukašin; iz *Bileća* (Kubaš, Korita); Šulović Mirko, Šarenac Mladen, Bjelica Veljko; iz *Ljubuškog*: Medić Stipe i Sošić Frano (Grab). Rezak Džumhur, iz Konjica, naredbom je postavljen za komandira Omladinske čete, ali dužnost nije primio, već Mirko Šulović, koji je kasnije smijenjen.

²¹¹ VII, ANOP, k. 1152,1, f.7 dok.3/38; 16. septembra 1944. Stab 13. brigade poslao je izvještaj Stabu Južnohercegovačke operativne grupe da je dan ranije »iz Stoca izišlo 14 noružanih 'vražjaka' sa jednim puškomitraljezom«, da su na putu vodili borbu sa četnicima u Trijebnju i da su ubili dvojicu, dok su im četnici ranili jednog i oteli »šarac«, a zatim da je 15. septembra iz Mostara »stiglo oko 30 muških i ženskih, a nekoliko Italijana, Belgijanaca i Holandana«.

Pošto se toga dana iz Dubrava vratio u Brigadu politički komesar Enver Čemalović, Divizija je obaviještena i o tome da u dubravskom 2. bataljonu 13. brigada ima 100 boraca, da svi imaju puške i 6 puškomitraljeza, da su prilike u bataljonu kao i u svakom novoformiranom bataljonu od novog ljudstva, a to najčešće znači, kao u ovom slučaju, da su opšta politička saznanja boraca veoma slaba, vojničko iskustvo »tako reći nikakvo«, da se ne poštuje disciplina vatre i ne održava veza, »tako da su čak jedni na druge pucali«, ponajviše zbog toga što je sastav bataljona »svakovrstan«, počev od škripara' pa do dezertera iz naših brigada«. Tri novoformirane nevelike čete su, ipak, imale vrlo povoljne uslove za omasovljenje, skoro udvostručenje, a očekivalo se i »kompletno političko rukovodstvo«. Mnogima borcima je bila nejasna suština bratstva i jedinstva, a među njima je, pored vjerske i nacionalne podjele, postojala »čak i ekonomska, kao i podjela na bijele i crne«. Uz sve to, bataljon je svojim zasjedama i drugim akcijama na komunikacijama oglasio svoje prisustvo i, jedna njemačka komanda, posredstvom legionarske patrole i mještana, ponudila partizanima da »ne ometaju transportovanje, a kao protivuslugu nudili su da Nijemci neće ni njih napadati«, ali da partizani napadaju četnike i ustaše. »Kapetan drug Mrgan odgovorio je da, prvo, dolaze na red Švabe, pa kad njih pomlatimo doći će na red četnici i ustaše«. ^{212'}

Upravo kad je Gacko postajalo središte svih oblasnih društveno-političkih organizacija i mjesto okupljanja predstavnika naroda i vojske, 13. brigada dobila je naređenje Južnohercegovačke operativne NOU grupe da se prebaci na sektoru Nevesinja radi napada na veoma snažnu i tek pristiglu četničku grupaciju, kao i radi zatvaranja puta Mostar - Nevesinje.

Četnike je predvodio Vojislav Lukačević, bivši činovnik i rezervni kapetan II klase, komandant četničkih jedinica u Hercegovini 1942, komandant Starog Rasa (Sandžaka) 1942-1944, a u borbama protiv NOVJ na Neretvi, komandant korpusa. Tokom rata kralj Petar odlikovao ga je za zasluge u četničkom pokretu. Unapređen je u čin majora, a krajem maja 1944. vratio se iz Londona u Jugoslaviju (otišao je u inostranstvo 1944) u namjeri da se sa još nekim četničkim komandantima, s obzirom na to da je četnički pokret zapao u ćorsokak, odvoji od Draže Mihailovića i povede »svoju« akciju, uvjeren u podršku Šušašićeve vlade, kralja Petra i zapadnih saveznika. Tako je Vojislav Lukačević početkom septembra 1944. formirao komandu »Nezavisne grupe nacionalnog otpora Jugoslovenske vojske u otadžbini«, očekujući da će napadom na njemačke jedinice, susretom sa iskrcanim savezničkim snagama i podržavajući sporazum Tito - Šušašić odobrovoljiti i privoliti na saradnju, prije svega, 29. diviziju, pa je u toj pogrešnoj računici uputio i pismo komandantu 29. divizije. ^{213'}

Obavještavajući Diviziju da će sa 11. i 12. brigadom učestvovati u napadu na četničku grupaciju u Nevesinjskom polju, da je na Hrgud stigla jedna četa 2. bataljona i da očekuje i druge dvije čete, Štab 13.

²¹²> VII, ANOP, k. 1152/1, f.7, dok.3/26.

²¹³> »Jugoslovenski istorijski časopis«, br. 4, 1964, Radoje Pajević; »Formiranje četničke Nezavisne grupe nacionalnog otpora«.

brigade je na kraju izvještaja od 13. septembra zabilježio: »Šaljemo vam jedno pismo i jedan letak. To je Samardžić uputio i adresovao na 29. diviziju, ali je naglašeno da je ona u Slatu ili Lukavcu. Mi ne znajući o čemu se radi, a misleći da je to za nas, otvorili smo. Ženu smo zadržali, a pismo preko vas najhitnije upućujemo Štabu 29. divizije«.

Komandant II kolone Komande operacija u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, kapetan I klase Milorad Popović, u zapovijesti od 8. septembra 1944. obavijestio je potčinjene jedinice da se grupa četničkih korpusa »nalazi na prostoriji Jeleč - Miljevina - Nevesinjsko polje sa zatomkom uništenja boljševika na teritoriji Hercegovine«.

Razbijanje 29. »boljševičke divizije« i njeno potpuno uništenje, zahtijevao je Draža Mihailović i svojom depešom od 29. avgusta 1944: »Mobilizite sve snage Hercegovine i nastavite svim silama da tučete 29. diviziju koja je sada usamljena... Zapamtite, glavno je tući komuniste 1 to kod vas u prvom redu 29. diviziju. Ponavljam, 29. diviziju treba što pre razbiti i uništiti«²¹⁴

Napadi četničkih »korpusa«, odnosno njihovih odvojenih kolona, počeli su 9. septembra na 11. hercegovačku NOU brigadu na položajima Krivodol - Kobilja glava - Vardište, i sutradan na položaje 10. hercegovačke brigade u rejonu Džinove Mahale, s djelimičnim uspjehom.

Radi razbijanja četničke grupacije, odmah poslije neuspjelog napada dvije četničke brigade na Gacko i bolnicu 29. divizije noću između 10. i 11. septembra, Štab 29. divizije je 12. septembra obavijestio tek formiranu Južnohercegovačku operativnu NOU grupu o borbama sa četničkim jedinicama, a zatim je, na osnovu radiograma Štaba 2. udarnog korpusa naredio Grupi da, bez obzira koliko će oslabiti svoje položaje u južnoj Hercegovini, mora »sa jačim snagama razbiti i protjerati bosansko-sandžačke četnike (i) isto tako spriječiti sve njihove namjere«.

Ukazujući na to da 13. hercegovačku brigadu Operativna grupa orijentiše ka Nevesinju, kojoj je Divizija pridodala 2. bataljon 10. brigade, i na čvršću saradnju sa 12. brigadom, komandant i komesar 29. divizije dalje pišu: »Vi treba da dobro ocijenite situaciju i da prema vašoj uvidavnosti odredite potreban broj bataljona 13. brigade za razbijanje ovih bandi. Ove bande treba dobro udesiti da zapamte kad su došle u Hercegovinu. Koliko u samom gradu (Nevesinju, prim. M. S.) bude viši broj Švaba, nemojte grad nipošto napadati...«²¹⁵

U tri naredna dana jedinice 12. i 13. brigade, u sadejstvu sa 11. brigadom, razbile su, u širem području Nevesinja i Nevesinjskog polja četničke jedinice, od kojih se veći broj probio u pravcu Stoca i Ljubinja, a drugi dijelovi ka Zimljima, Glavatičevu i Mostaru. Zatim su bataljoni 13. brigade, pošto su očistili od četničkih grupica rejon Sniježnice - Udrežne - Bišina, zauzeli položaje prema Stocu i Blagaju.

Nakon navođenja obavještenja 29. divizije da su četničke »bande prsle na sve strane« i da ih 12. brigada goni ka Konjičkoj župi, da Vrhovni komandant NOV i POJ, maršal Tito, zahtijeva da se »pređe u opštu ofanzivu«, presijecanje komunikacija, zauzimanje neprijateljevih uporišta i saobraćajnih čvorišta, da se spriječava »svako organizovano po-

²¹⁴< Zbornik NOR, XIV/4, d.63, fusnota 5.

²¹⁵> Zbornik NOR, IV/29, d.63

vlačenje da neprijatelj ne iznese iz naše zemlje nijedan komad oružja«, Štab Južnohercegovačke operativne grupe, čiji je zadatak u to vrijeme bio da zatvara pravac Mostar - Nevesinje, zauzimanje Stoca i dejstvo prema Trebinju, svojom zapoviješću od 15. septembra za borbu protiv četnika u srednjoj Hercegovini, usmjerio je 13. hercegovačku brigadu da dalje goni četnike pravcem Nevesinje - Mostar i da formira udarne operativne grupe, pod komandom dva člana Štaba Brigade, radi dejstva »što dublje ka Mostaru i Podveležju« i energično vrši mobilizaciju posebno u Dubravama, uz napomenu: »Mora se raditi brzo i neumorno«. Dijelovi 14. brigade bili su ofanzivno usmjereni prema Poplatu i Stocu, protiv legionara i četnika koji bježe od Nevesinja.«²¹⁶¹

Iako je glavnina Lukačevićevih četnika (oko 2000 iz Nevesinjske 1. pljevaljske, Fočanske i Gatačke brigade) »neočekivano izmakla ispod udara tri hercegovačke brigade«, čemu je jednim dijelom doprinijelo i jednodnevno zakašnjenje 13. hercegovačke brigade, odnosno, iako se »koristeći okolnost razjedinjenosti snaga 29. divizije i nepridavanja većeg značaja njegovom manevru od Nevesinja prema Trebinju, Lukačević, dosta lako, probio u južnu Hercegovinu i tamo, skoro neometan, organizovao svoju aktivnost slijedećih desetak dana«,²¹⁷¹ o povlačenju demoralisanih, razočaranih i razbijenih četničkih jedinica Nevesinjskog korpusa, politički delegat tzv. Pokrajinskog nacionalnog komiteta za Hercegovinu, Boku i Dubrovnik u izvještaju od 21. septembra 1944, sem ostalog, piše da su »organizacija i utisci, kao i držanje pojedinaca ođavali takvo raspoloženje i pokret vojske koja bježi vratolomno sa svojih položaja, a ne vojske koja sa izvjesnim planom ide izvršenju zadataka«, da je »Nevesinje ujutro 14. septembra davalo vrlo ružnu sliku koja se ne bi mogla predstaviti«, a zatim:

»Narod je bio nepripremljen za ovaj korak vojske i gradom je zavlādala panika. Svako se pitao, šta se dešava? O ranjenicima i našim bolesnicima niko nije brinuo. Niko ni o kome nije vodio računa. Ljudi su bili prepušteni sami sebi. Potpisani je sa nekim građanima i seljacima omogućio da se nekoliko ranjenika iznesu iz grada i to samo ona lica, za koja se zna da su prononsirani neprijatelji partizana, dok su ostali ostali u njemačkoj bolnici... Štaviše, čuli su se u vojsci prigovori na adresu starešina koji su vrlo zabrinuli one koji su to čuli. Pojedinci su napadali starešine pravdajući se da vojska ide na more i omogućiti starešinama bekstvo preko mora...«²¹⁸¹

U danima kada su mnoge četničke jedinice bile razbijene i gonjene, prilikom zajedničkog napada brigada na četničku grupaciju oko Nevesinja, 14. septembra, 1. bataljon 13. brigade napadao je pravcem Budisavlje - Krivi Do, 4. bataljon od Kuline prema Babljoj glavi i Odžacima, 3. bataljon (dvije čete) pravcem Džinova Mahala - Udrežnje - Vilenjak, dok je 2. bataljon 10. brigade, koji je pridodat 13. brigadi, zadržan kao rezerva u selu Rogače. Bataljoni su uspjeli da ovladaju linijom Krivi Do - Budisavlje - Babja glava - Vilenjak - Grebak, da razbiju četnike, zaplijene minobacač sa 70 granata, mitraljez sa 5000 metaka, 8 tovara mu-

²¹⁶> Zbornik NOR, IV/29, d.77.

²¹⁷1 D. Komnenović, M. Kreso, n. d., str. 340.

²¹⁸> Zbornik NOR, XIV/4, d.64, fusnota 9.

ničije i arhivu četničke 1. pljevaljske brigade, a uništen je i jedan kamion. Istog dana uveče (između 14. i 15. septembra) 13. i 12. brigada napale su garnizon u Nevesinju, ali bez osobitog uspjeha, je 500 legionara s artiljerijom pružilo odlučan otpor. Naredne noći dočekaao je 3. bataljon njemačku automobilsku kolonu i, od 5 kamiona koji su nosili topovsku municiju, hljeb i zob, 2 kamiona uništili, zarobili njemačkog vojnika i jednog »domaćeg legionara. Sutradan, 16. septembra, 2. bataljon vraćen je u Dubrave.²¹⁹¹

»Štabska administracija«, kojom je neposredno rukovodio načelnik Štaba, kapetan Branislav Kisić, bilježila je svaku značajniju pojedinost i, uz sugestije i zahtijeve Štaba 13. brigade, prosljeđivala višim ili nižim komandama kako bi se i potpunijim informisanjem unaprijedilo rukovođenje i efikasnost djelovanja bataljona i brigade. Tako je i 19. septembra²²⁰¹ primila ili poslala više izvještaja i uputstava, pored zapovijesti i zabilješki u operacijskom dnevniku. Toga dana upućen je i izvještaj u kojem se, uz komentar, citira tek pristiglo pismo političkog komesara i zamjenika komandanta brigade o napadu 1. bataljona na žandarmerijsku kasarnu na Bakračušu koju je branilo oko 80 »vražijaka« sa 8 mitraljeza i teškim bacačem, da su dvije čete tog bataljona uspjele da razjure jedan dio neprijateljeve posade i protjeraju ka Nevesinju i Mostaru, da se 25 legionara, sabijenih u kasarnu, borilo na život i smrt.

»U samoj borbi neprijatelju su naneseni veći gubici, što se vidi iz jaukanja koje se čulo«, zapisali su članovi Štaba ističući da su se pored ranjenih boraca Osmana Spahića, Ivica Šarića, Sabita Nuhića i Alije Zvizdića, ranijeg podoficira 369. legionarske divizije koji je stigao u brigadu krajem avgusta i koji, čak i ranjen, nije želio da napusti borbu, naročito se istakao i puškomitraljezac Meho Kokanović, koji će ubrzo biti postavljen i za zamjenika komesara čete. U međuvremenu su jedna četa 1. bataljona i jedna četa 4. bataljona rušili sa mještanima cestu Nevesinje - Mostar, a 2. bataljon je u Dubravama dočekaao legionarsku kolonu.

U Štab Južnohercegovačke operativne grupe upućen je i Lazar Rabrenović, komandant četničke muzike Pljevaljske brigade, koji je, neposredno uoči zarobljavanja, bacio četničku šubaru sa kokardom. Upućeno je i više Mostaraca, među njima i narednik »vražijaka« Stjepan Hompas, koji je izjavio da je izbjegao iz Stoca pošto je »došao u sukob sa četnicima« koje »mrzi«, pa ga je komandant želio uhapsiti. U Brigadu su stigli i »vražijaci« Mirko Burić i Ivan Nemčić, iz Hrvatskog zagorja, koji su poslije borbe, noseći puškomitraljez »zbrojovku« i municiju, u nekom škripu sačekali noć i sutradan stigli među »drugove partizane«.²²¹¹

Drugi bataljon dobio je nagazne mine (kao i Milutin Brstina, komandant terenskog partizanskog bataljona), a očekivalo se, zbog velikog priliva novih boraca, formiranje još jednog bataljona u Dubravama. Drugi i 4. bataljon napali su ustašku posadu na Bivoljem Brdu i ubili 15 ustaša, dvojicu zarobili i više ranili, te zaplijenili 7 pušaka i municiju.

Bataljoni su već bili zamoreni. Sve više je bilo boraca kojima su se opanci ili cokule »rascvijetale«, te su išli u čarapama. Očekivao se

I[^]IT[^]AN[^]OP, k. 1152/1, f.7, dok.3/38.

227 y¹¹¹ AN^{OP}, k. 1152/1, f.7, dok.3/40.

2211 VII, ANOP, k. 1152/1, f.7, dok.3/45.

predah. A u pismu od 23. septembra javljeno je Operativnoj grupi da je komandant Komande mjesta Stolac formirao u Pijescima od Srba mještansku četvu od boraca između 18 i 40 godina, da to »mnogo ometa mobilizaciju Srba u naše bataljone i šteti razvijanju bratstva«, da je »ista četa izjavila jednom prilikom da će pucati našima u leđa, ako otvore borbu u blizini njihovih kuća«. ^{222>}

Ostavljajući 2. bataljon na Hrgudu radi zatvaranja pravca Stolac - Dabar i Dubrave - Dabar, tri bataljona 13. brigade su 21. septembra u 15 časova krenuli sa Hrguda i, sutradan, stigli na prostor Radimlje - Žrvanj. Poslije dvodnevnog marša, 23. i 24. septembra 1. bataljon se smjestio u selo Mosko, a 3. bataljon na Jasenu. Četvrti bataljon, čije su dvije čete rušile cestu na Skrobotnom, napadnut je od četnika, koje je uspio da odbaci i smjesti se u selo Matijevinu, održavajući vezu sa 2. bataljonom 12. brigade. Sutradan, 25. septembra četnici su oko 15 časova napali 1. i 3. bataljon i uspjeli su da ovladaju Liscem i Gljivom, a i 4. bataljon je ponovo tokom noći napadnut u selu u kojem se smjestio. U kratkim okršajima, u kojima je ranjeno pet boraca, četnici su odbijeni, a njihove žrtve ni tog puta nisu bile utvrđene.

Borbe su vođene sa četnicima Vojislava Lukačevića koji su se, poslije znatnih gubitaka i neuspjeha u borbama sa hercegovačkim udarnim brigadama u nevesinjskom polju, povukli s područja Nevesinja i Stoca na prostoriju Trebinje - Ljubomir - Bileća u namjeri da se približe jadranskoj obali i da dočekaju savezničko iskrcavanje u Dubrovačkom primorju. Pritisnuti od brigada Južnohercegovačke grupe, tučeni s leđa od 2. dalmatinske proleterske brigade, odsječeni u dvije grupe, u nemogućnosti da se povuku u Trebinje, pokolebani i neborbeni, slabo hranjeni - četnici su bili u izuzetno teškoj situaciji. Nije im mnogo značilo što su bili dobro naoružani. Naime, poslije borbi koje su četničke jedinice vodile protiv posada 369. legionarske divizije, 22. i 23. septembra, Vojislav Lukačević je 23. septembra ponovo tražio susret sa generalom Šegrtom, koji je, umjesto odgovora, usmjeravao energično svoje jedinice ka konačnom obračunu sa saradnicima okupatora, čije su političke i druge kalkulacije i namjere bile veoma providne. Tako je Lukačević, ne čekajući odgovor na prvo pismo, već 13. septembra »izdao zapovijest u kojoj naređuje nekim svojim jedinicama da izbjegavaju borbu s jačim komunističkim snagama, dok slabije komunističke delove da uništavaju«, da bi nešto kasnije javio četničkim komandantima: »Sa 2. 000 boraca sutra ću napasti komunističku grupu između Bileća i Trebinja«. ^{223>}

Bilo je to, takođe, vrijeme kada je oslobođenjem Gacka i Fazlagića Kule stvorena šira slobodna teritorija i, opštom ofanzivom hercegovačkih udarnih brigada, označena prekretnica u borbi za oslobođenje Hercegovine. I dok su brigade vodile posljednje borbe protiv četničke grupacije u južnoj i jugoistočnoj Hercegovini, u oslobođenom Gacku izabran je Oblasni NOO za Hercegovinu. Narodnooslobodilački odbori preuzeli su sve funkcije narodne vlasti, kao organi nove države, a trećeg

^{222>} VII, ANOP, k. 1152/1, f.7, dok.3/48.

^{223>} R. Pajević, C. G. -51662/1, Lukačevićeva depeša br. 797 potpukovniku Gojniću i kapetanu Arsoviću.

dana vijećanja izabran je Oblasni odbor Narodnog fronta kao opštepolitičke organizacije naroda Hercegovine.²²⁴

Četnička grupacija majora Vojislava Lukačevića, istrajavajući u svojoj zabludi da će svojom izmijenjenom taktikom preokrenuti svoju sudbinu, iznenada je napala svoje dojučerašnje saveznike. Na prepad su »zarobili oko 350 legionara, žandarma, italijanskih fašista i domobrana i lako došli do njihovog naoružanja: 2 tenka, 3 topa, 1 oklopni voz, 8 minobacača, 50 automatskih oružja, veće količine municije«, a zatim su, »ohrabreni uspjehom svog lukavstva«, 22. septembra postavili ultimatum njemačkom pukovniku Fišeru, komandantu legionarskog 369. puka, za predaju Trebinja. Nakon njegovog odbijanja, oko 2.000 četnika je napalo grad i, mada dvostruko brojno nadmoćniji, nisu u tri noćna napada izbacili iz stroja ni jednog branioca, što najbolje potvrđuje da je to sve teklo u znaku opšte paljbe i moralnog pritiska.²²⁵

U širokom divizijskom frontu koji se okrenuo prema Bileći i Trebinju, ka četnicima, legionarima, ustašama, domobranima i milicionarima, 13. hercegovačka brigada je sa 14. brigadom upućena u rejon Trebinja radi napada na Lukačevićeve četnike, odnosno radi spriječavanja prodora četnika ka okruženoj Bileći i bila svjedok opšte agonije oko tri hiljade četnika. Dijelovi 2. dalmatinske proleterske brigade su potiskivali četničke snage od Zubaca ka Arslanagića Mostu i Dživaru, njemačka legionarska artiljerija je iz okoline Trebinja osipala granatama, a tri bataljona 13. brigade su suzbijali pokušaje četnika da se iz rejona Trebinja probiju ka četničkom ugroženom garnizonu u Bileći. I njihov snažni napad, 25. septembra, na tri bataljona 13. brigade uslijedio je upravo u tim okolnostima.²²⁶

O žestini i brzom promjenljivosti borbi ukazuju i dvije zapovijesti Brigade od 26. septembra, u kojima su bataljoni, poslije iznošenja najnovijih događaja i obavještajnih podataka od četničkog prebjeglice, ilegalnog saradnika NOP-a, sa njihovog najsnažnijeg utvrđenja Kravice, upozoreni da će četnici pokušati da se noću između 26. i 27. septembra probiju svim snagama prema Bileći. Da bi se spriječio njihov napad, cijela 13. brigada, ojačana bataljonom 14. hercegovačke NOU brigade, trebalo je da te noći, 26. septembra, prva napadne četničku grupaciju na liniji Vrbno - Kravica i sa Gljive na Jovanovića bateriju. Za to vrijeme su 10. i 12. brigada »ovladale sa skoro svim utvrđenjima oko Bileće«. ²²⁷

²²⁴ U Oblasnu narodnooslobodilačku skupštinu Hercegovine izabrana su 82 člana, a među njima su iz 13. brigade bili Danilo Komnenović, Enver Čemalović, Lutvo Džubur i Stevo Mičević. Nakon konstituisanja Oblasni odbor Narodnooslobodilačkog fronta uputio je 19. septembra 1944 proglas »Narodu Hercegovine« u kome, pored ostalog, piše: »Učinite sve što možete, da što prije naša država postane velikom i moćnom domovinom slavnih i srećnih naroda. Bosna i Hercegovina sa svojim izmiješanim stanovništvom osobito je bila povoljna za ovakvu politiku okupatora. Trebalo je samo podgrijati mržnju koju su svi zavojevači i nenarodni režimi u staroj Jugoslaviji sistemski razvijali među narodima. I u tim, za naše narode najtežim danima, našla se je uz njih Komunistička partija Jugoslavije. Stavila im se na čelo i pokazala put borbenog jedinstva, spriječavajući da se za račun naših neprijatelja razvije bračoubilački rat. To je bio preduslov bez koga je bilo nemoguće kako pobijediti tako i poslije pobjede izgraditi na ravnopravnosti i bratstvu zasnovanu srećnu zajednicu naših naroda. . . «

²²⁵ D. Komnenović i M. Kreso: »29. hercegovačka divizija«, VIZ, 1979, str. 344.

²²⁶ VII, ANOP, 1. 1152, fas. 7, dok. 3/49.

²²⁷ VII, ANOP, k. 1152/1, f.7, dok. 3/20.

Dvije noći se vodila žestoka borba oko tvrđave Kravice. Prve noći je 3. bataljon likvidirao nekoliko spoljnih bunkera, stigao pod samu glogomaznu kasarnu. Sa drugih strana su napadali 1. i 4. bataljon, ali dalje se nije moglo. Bataljoni su se sa strmih strana utvrđene Kravice povukli i tokom dana vodili kraće borbe, a 27. septembra u 22 časa ponovo je izvršen opšti napad na Kravicu. Četrnaesta brigada napadala je Jovanovića bateriju, a 2. dalmatinska na Arslanagića Most. Uzalud! I poslije petočasovne borbe! U spoljnim bunkerima je nađeno 11 poginulih četnika, a mnogi ranjeni, među njima i dva komandanta bataljona, koji su se povukli iza zidina kasarne. Brigada je imala 13 ranjenih i 4 poginula borca - Danila Budjena, Smaja Sarića, Hivzu Behrama i Josipa Štampara.

Brigada je dočekala zoru na položajima koji su u širokom luku opasivali čvrsto branjenu Kravicu.

U toj, uistinu, izuzetnoj situaciji u rejonu Trebinja, valjda jedinstvenoj na jugoslovenskom ratištu, odvijao se »jedновременi sudar između tri prisutne vojne grupacije: snaga NOVJ, okupatora i četnika Vojislava Lukačevića«,²²⁸¹

U kratkom »predahu«, dok je iz pozadine, od Bileće, dopirala snažna artiljerijska tutnjava, na položajima 1. bataljona 13. brigade iznad sela Moska izvršena je smjena zamjenika političkih komesara: umjesto Asima Pervana, koji je u avgustu otišao u Politodjel 29. divizije, iz 12. brigade stigao je politički komesar čete Suljo Čerimagić i preuzeo rukovođenje partijskom organizacijom. Neprekidne borbe onemogućavale su održavanje partijskih sastanaka po četama, nije održan ni sastanak bataljonskog partijskog biroa (koji su sačinjavali zamjenik političkog komesara kao partijski sekretar, politički komesar, sekretar komiteta Skoja i pomoćnici komesara svih četa), jer su gotovo svi njegovi članovi bili na položajima u širokom području na kojima su borci izvršavali osnovni zadatak Brigade - uspješno su sprečavali prodor četničkih jedinica od pravca Arslanagića Mosta i Kravice. Stigalo se samo toliko da se, s nogu, novi partijski rukovodilac upozna sa komandantom Krstom Dabovićem, koji je početkom septembra preuzeo dužnost komandanta bataljona, sa političkim komesarom Fadilom Numićem i zamjenikom komandanta Lazarom Čvorom. Najstariji među njima je bio Suljo Čerimagić, a i on je imao samo 24 godine. Bili su to komunisti koji su uzrastali u spletovima mitraljeskih rafala, u mnogim iskušenjima između neprijateljevih bunkera, gdje su nekadašnji zemljoradnik, krojački i željeznički radnik i srednjoškolac, bdijući nad kartama i shemama, vodili borce 1. bataljona i moralno ih čeličili snagom ličnog primjera.

Brigada je tih dana imala 411 pušaka, 43 puškomitraljeza, 3 mitraljeza, 6 protivtenkovskih pušaka, 4 bacača, 2 »ručna topa« (»pijat«), 18 mašinki, 66 pištolja (4 signalna), 41.889 metaka za puške, puškomitraljeze i mitraljeze (najviše engleske modele — 24.940), 911 metaka za protivkolske puške, 304 metka za pištolje, 2. 240 za mašinke, 98 minobacačkih mina i 10 nagaznih, 244 ručne bombe.²²⁹⁾

To oružje bilo je u rukama oko 700 boraca.^{230'}

²²⁸⁾ D. Komnenović i M. Kreso, n. d. str. 345.

²²⁹⁾ VII, ANOP, k. 1152/1, f.7, dok. 3/5.

²³⁰⁾ VII, ANOP, k. 1152/1, f.7, dok.3/6.

Tada su se mogli svesti i rezultati borbi u septembru: ubijeno je 40 legionara, četnika i ustaša, a 70 je zarobljeno. Broj ranjenih se nije mogao utvrditi. Zaplijenjen je mitraljez »švarcloze«, četiri puškomitraljeza, minobacač sa 70 granata, 30 pušaka, mašinka, deset tovara municije, arhiva četničke 1. pljevaljske brigade, pet kvintala soli i ostale vojničke opreme, a uništeno je i pet kamiona. Brigada je imala 10 poginulih i 11 ranjenih. Dezertiralo je 10 boraca.

Nagli priliv novih boraca i ukupno brojno stanje Brigade podstakli su njen štab da u relaciji o operacijama i radu od 1. do 31. septembra 1944. istakne da je na sve to uticalo »povoljno razvijanje situacije na svim frontovima, prodor Crvene armije na granice Jugoslavije, uspjesi Narodnooslobodilačke vojske širom Jugoslavije, a napose uspjesi naše divizije u Hercegovini, kao i oslobođenje Gacka«, odnosno da se Brigada »upotpunila iz Mostara i njegove okoline, iz Stoca i Dubrava«, da je »naoružanje odlično, zahvaljujući oružju otetom od okupatora i onom doturenom od strane naših saveznika«, uz napomenu da se osjeća oskudica jugoslovenske municije i ručnih bombi, da su borci slabo obučeni i obučeni, da je »ishrana najbolja što se može zamisliti«, a »poboljšana je doturanjem pojedinih artikala hrane od strane saveznika«. ²³¹

²³¹> VII, ANOP, k. 1152/1, f.7, dok. 3/7, Izvještaj 13. brigade Stabu Južnohercegovačke operativne NOU grupe 5. oktobra 1944